

Tartu Ülikooli õigusteaduskond Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944

Marju Luts-Sootak

Annotatsioon. Õigusteaduskond kuulus nende Tartu Ülikooli teaduskondade hulka, mis ei tohtinud 1942. aasta jaanuaris, kui sõjaliselt olulised teaduskonnad said loa taas õppetööga jätkata, veel tööd alustada. Ülejäänud teaduskonnad, õigusteaduskond nende hulgas, said loa seda teha alles 1942. aasta sügiskuu lõpus. Ometi toimusid eksamid juba 1941. aasta lõpus ja teaduskonnal oli 1942. aastal võrdlemisi palju lõpetanud. Õigusteaduskonna professor Jüri Uluots oli ülikoolielus aktiivne ka ajal, kui tegemist oli nn mittetöötava teaduskonnaga. Ehkki ametlike ettekirjutuste järgi oleks pidanud õigusteaduse õppekava olema sõjaeelse ajaga võrreldes tunduvalt piiratum ja osa aineid lausa välja jääma, õpetati 1942. aasta lõpus ja 1943. aastal peaaegu kõiki aineid, mis olid kuulunud õigusteaduskonna õppekavasse ka varem, enne nõukogude aastat. Õppetöö ja eksamid toimusid isegi neis ainetes, mis olid eeskirjade järgi keelatud. Teaduskraadide kaitsmine ja teadusliku järelkasvu ettevalmistamine pidid ametlikult jääma alles sõjajärgsesse aega. Tegelikuses kaitsiti terve rida magistririteid ja vähemalt neli noorteadlast sai ka doktorikraadi kaitsmise loa. Õigusteaduskonna uurimisteadused toetati suhteliselt lahkelt ja ehkki tulemusi publitseeriti pigem vähe, on osa tollaseid uurimusi ning kogutud materjale tänini kasutatavad.

Võtmesõnad: Tartu Ülikooli õigusteaduskond, NS-Saksa okupatsioon Eestis, akadeemiline vabadus, õppetöö, teaduslik uurimistöö

Annotation. The Faculty of Law was not one of the militarily significant faculties of the University of Tartu that were allowed to restart

their activities in February 1942. Other faculties at the university, the Faculty of Law included, were given permission to resume teaching only from late autumn 1942 onwards. Nevertheless, examinations were held from the end of 1941 onwards, and the faculty had relatively many graduates in 1942. Jüri Uluots, professor at the Faculty of Law, was active in university life at a time when the faculty was officially dormant. Although, according to official regulations, the curriculum was supposed to have been much curtailed compared to the pre-war period, and some subjects excluded altogether, almost all the same subjects that had been a part of the law diet earlier (before the year of Soviet occupation, 1940–1941) were in fact taught in late 1942 and in 1943. Teaching and examinations took place even in those subjects that were supposedly forbidden according to the regulations. Defences of research degrees and all training of the new generation of scholars was officially meant to be left to the post-war period. However, in fact, quite many Master's degrees were defended and at least four young scholars were granted permission to defend doctoral degrees. The research topics at the Faculty of Law were comparatively well-supported, and even though the research findings rarely made it to publication, some of the results and collected materials are still usable today.

Keywords: The University of Tartu Faculty of Law, Nazi German occupation of Estonia, academic freedom, teaching, research

*Ülikooli igapäevaelu katkestus
Saksa okupatsiooni alguses*

Hillar Palametsa jutustus sellest, kuidas 25. juulil 1941 kolis Tartu Ülikooli peahoonesse Saksa välikomandantuur nr 817 ja vaheseinaga eraldatud füüsikatiiba viis Gildi tänava poolel esimese korruse aknasse ehitatud puust „häbitrepp“ (Palamets 1982: 172), on mõjutanud ka hilisemaid kirjutajaid. Peeter Järvelaid on kirjeldanud, kuidas Tartu Ülikooli õppejõududel oli Saksa okupatsiooni ajal alandav ja solvav käia tööle ülikooli külgtiivale rajatud ajutisest sissepääsust – peauks

Foto 1. Tartu Ülikooli peahoone (Hinzer 1942). – EFA.5.o.172404.

Photo 1. Main building of Tartu University (Hinzer 1942). – EFA.5.o.172404.

oli Saksa vägede välikomandantuuri päralt (Järvelaid 2015). Minevikku vajunud inimeste tundeellu ei ole just lihtne sisse elada. Mine tea, võib-olla olid nad hoopis tänulikud, et said üldse veel ülikoolis töötada ja omas keeles õpetada. Pikemas perspektiivis oli ju sakslastel plaan eesti ülikool likvideerida ning rajada Tartusse saksakeelne *Ostland-Universität zu Dorpat*. Sellest oleks osad erialad eraldatud Riia polütehnilisse instituuti ja veel üks osa põllumajanduslikku kõrgkooli, mis pidi rajatama Leedu või Valgevene aladele. Juristid oleksid jäänud küll Tartusse,¹ aga õppinud ja õpetanud kindlasti mitte Eesti, vaid Saksa õigust ja saksa keeles. Selle plaani teostamisega sõja ajal siiski veel ei alustatud ja eestlaste, niisamuti teiste Balti riikide teotsejate eest taheti hoida selle olemasolugi saladuses (Kangeris 2010: 159 jj). Ülikooli tollane sekretär Hans Kauri väitis aga oma

¹ Algse plaani järgi 1943. aasta jaanuarist alustama pidanud *Ostland-Universität* pidi koosnema neljast teaduskonnast: õigusteaduskond, arstiteaduskond, filosoofiateaduskond ja loodusteaduste fakultet (Myllyniemi 1973: 178).

tagasivaates, et Tartus saadi „eestipoolse vastuluure ja saksa sõjaväevalitsuse ühe esindaja kaudu aegsasti teadlikuks“, et „T. Ü. [pidi] 1942. a. jooksul transformeeritama Ostland-Universitāt'iks“ (Kauri 1962: 52). Sakslaste endi jaoks ei olnud samas veel seegi päris kindel, et tulevane saksa ülikool peaks just Tartusse rajatama. Okupeeritud idaalade riigiministeeriumi esindaja Riias, baltisakslasest keeleteadlane Kurt Stegmann von Pritzwald pidi tegelema kõrgkoolidega. Ta tegi veel 1942. aasta novembris minister Alfred Rosenbergile ettepaneku, et sõjas kohutavalt purustatud Tartu asemel võiks ülikooli avada hoopis Vilniuses. Ent Rosenberg olevat selle ettepaneku kindlalt tagasi lükanud – „traditsiooni tõttu“, nagu ta oma päevikus väitis (Rosenberg 2015: 457). Katoliku kirikut natsionaalsotsialistliku ilmavaate suurimaks vaenlaseks pidav Rosenberg ei tahtnud nähtavasti tunnustada Vilniuse ülikooli pikematki traditsiooni võrreldes Tartu „protestantliku ülikooliga“².

Ehkki Tartu Ülikooli saksastamine ei edenenu nii ladusalt, kui plaanitud, ei lastud ka olemasoleval eesti ülikoolil kohe jätkata. Iseenesest oleks see olnud võrdlemisi lihtne, sest erinevalt 1917. aastast olid nüüd nii ülikool kui ka selle varad jäänud õppejõudude vastuseisu tõttu Venemaale evakueerimata. Ülikooli ruumidki olid muidu väga palju kannatanud Tartus võrdlemisi hästi säilinud. Ülikooli hoonete põrandapinnast olevat hävinud „vaid ca 6%, sellal kui kogu linna põrandapinnast hävis ca 15–16%“ (Kant 2002: 256).

Ülikooli juhtkond ja õppejõud olid töö alustamiseks ka täiesti valmis ning tahtmist täis – ei möödunud õieti nädalatki Saksa vägede saabumisest Tartusse, kui ülikooli endine majandusprorektor Edgar Kant sai Eesti partisanide üldjuhilt Friedrich Kurelt 17. juulil 1941 korralduse asuda alates järgmisest päevast rektori kohusetäitjana ülikooli juhtima (Hiio 2007: 436). Kauri väitis tagantjärele, et selle otsuse kinnitas paar nädalat hiljem ka Jüri Uluots, Eesti Vabariigi viimane

² Protestantliku ülikooli identiteet oli Tartu ülikoolil juba selle asutamisel 1632, aga ka näiteks ülikooli taasavamisel ja selleks valmistumisel Vene keisririigi ajal (1802 ja enne). Keiser Pauli korraldus ülikooli taasavamiseks 5. maist 1799 (vana kalendri järgi) ütles juba pealkirjas, et tegemist saab olema protestantliku ülikooliga. Me püsime tänini samas identiteeditraditsioonis. Vastasel korral võiksime ju ülikooli ajalugu Tartus arvestada ka 1585. aastal rajatud jesuiitide kolleegiumist.

peaminister sõjaeelsest ajast (Kauri 1962: 47). Kauri väidet Uluotsa ametlikust osalemisest rektori ametisse määramisel ei ole küll õnnestunud muude allikate abil kinnitada (Kant 2002: 256; Hiio 2007: 437). Isegi kui Uluots ei osalenud Kanti ametissenimetamisel peaministrina, võis Kanti rektoriks panemise plaan ometi temalt tulla. Kurele olevat andnud nõu Kant rektori kohusetäitjaks nimetada Tartu linnapea Robert Sinka (Hiio 2007: 436). Rein Marandi on kirjeldanud oma mälestustes ülikooliaja kohta Tartus, kuidas Uluots pärast Tartu vabastamist kohtus linnapea Sinkaga: „Puutusin temaga [Uluotsaga] kokku juba varem [s.t enne õppetööd õigusteaduskonnas] – kui ta pärast Tartu vabastamist partisanide poolt 10.07.1941 tuli välja oma peidupaigast Päeva tänaval, päris minu perekonna korteri lähedal Kalevi tänaval (värav ka Päeva t. poole).³ Ta tuli sinna koos abikaasaga, kellel nähtavasti oli veidi piinlik oma habemesekasvanud mehe pärast ja me läksime – minu vanem sugulane ja mina – koos temaga läbi veel veidi rahutu Tartu Toomemäele, kus ta sai kokku endise linnapea dr. R. Sinkaga – langesid kaela üksteisele!⁴ On täiesti usutav, et kahe õppejõu vahel tuli kohe juttu ka sellest, kuidas saaks ülikooli jälle tööle. Muu hulgas võidi arutada sellegi üle, kes võiks sobida rektoriks. Aga see on üksnes oletus. Igatahes on Uluotsa näol jõudnud siinsesse õigusteaduskonna lukku esimene õigusteaduskonna õppejõud, kes sel ajal pidi küll olema veel (nõukogude võimu poolt) vallandatud. Rektor taastas nõukogude ajal vallandatud õppejõudude töösuhted alles mõni aeg hiljem – esimene hool oli ülikooli varade kindlustamine (Kant 2002: 256 jj).

Just seoses ülikooli ja üldiselt Tartus leiduvate, ka eraisikutele kuulunud kultuurivarade päästmisega oli 1941. aasta sõjasuvel hästi aktiivne veel üks õigusteaduskonna õppejõud. Leo Leesment kuulus

³ Võimalik, et Marandi siiski eksis Uluotsa peidupaiga suhtes, ehkki Jüri Uluotsa abikaasale Anette Uluotsale kuulus enne nõukogudeaegset natsionaliseerimist tõepoolest kaks maja Päeva tänaval (nr 11 ja 13). Need tagastati talle aga alles 1943. aastal, kui Saksa okupatsioonivõimud asusid maju jm reprivatiseerima (Tartus 1943). Muudes allikates on siiski räägitud maal asunud redupai-gast (nt Kant 1958: 7).

⁴ R. Marandi P. Järvelaiule, Uppsala, 15. detsember 1993. – TÜRK KHO f 55 n 5 s 15, l 3.

nende hulka, kes moodustasid kultuuri- ja kunstikaitse komisjoni ning päästsid suurel hulgal kunsti ja muud kultuurivara (Moodustati Komisjon 1941; Kultuuri- ja Kunstikaitse 1942; Kunstschatze 1942).

Et ülikoolieliu tavapäraseks jätkumiseks olid kohe valmis ka teised õigusteaduskonna õppejõud, annab tunnistust üks omapärane dokument. Riigiõiguse professor Nikolai Maim on juba 1941. aasta augustis asunud kirja panema oma võimalike loengute alusteksti.⁵ Tegemist on ilmselgelt reaktsiooniga eelnenud nõukogude-aastale, võib-olla ka katsega tollal õpetatud korrigeerida. Maimi peene käekirjaga tiheidalt täidetud leheküljed pakuvad põhjalikku analüütilist kriitikat marksistlik-leninlikule riigiõpetusele. Karta on, et see 45-leheküljeline käsikiri jäigi pelgalt kirjatööks, millest ei saanud kunagi alust suulistele loengutele. Kulus veel vähemalt aasta, kuni ka õigusteaduskond võis õppetööga taasalustada ja siis kirjutas Maim oma loengutele juba uue alusteksti.

Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli õigusteaduskonna (vari)eksistents 1942. aasta esimeses pooles

Lisaks arstidele, keda vajati rinde tõttu, oli Saksa sõjaväel ja üldse elanikkonna toitlustamise tagamiseks tarvis loomaarste ja agroof. Nii lubati 1942. aasta jaanuari lõpust Tartus tööd alustada arsti-, loomaarsti- ja põllumajandusteaduskonnal. Eesti Omavalitsuses kohtudirektori ametit pidanud Oskar Angelus väitis oma mälestustes, et „Tartu ülikool sai oma tööd jätkata vaid tänu sellele, et ülikooli õppejõud, nagu prof. Uluots ja prof. Kant tegid sakslastele selgeks, et näiteks arstiteaduse üliõpilased peavad edasi õppima, kuna arstidest on suur puudus ning neid vajatakse just sõjaväkke“ (Angelus 1956: 249). Võib siiski arvata, et üksnes õppejõudude veenmisjõust ei piisanud. Hans Kauri on selles seoses kiitnud ka eesti sõjaväelasi. Eesti ohvitserid olevat 1942. aasta mais ähvardanud, et sõdurid ei ole nõus oma aastasi teenistuslepinguid Saksa sõjaväes pikendama, kui ülikoolil ei lasta tööra jätkata. Niisamuti olevat ülikooli taotlusi soosinud Eesti

⁵ TÜRK KHO f 88 n 2 s 25: Maim, N. Riigiõigus. Loengud Tartu Ülikoolis aug. – nov. 1941.

Foto 2. Loodusteadlase Karl Ernst von Baeri 150. sünniaastapäevale pühendatud aktus Tartu Ülikooli aulas (Hintzer, 18.2.1942). – EFA.5.o.172408.⁷
Photo 2. Ceremony dedicated to the 150th birthday of natural scientist Karl Ernst von Baer in the University of Tartu Assembly Hall (Hintzer, 18.2.1942). – EFA.5.o.172408.

Omavalitsus⁶ (Kauri 1962: 55). Eesti autorid jätvavad tihti mainimata Saksa militaarvalitsuse surve ülikooli(de) töö jätkamiseks. Väidetavalt olla Kauri mainitud „sõjaväevalitsuse esindaja“ meelega lekitanud infot Saksa asutuste suletud konverentsil räägitud plaanist asendada eesti ülikool saksa ülikooliga. Sõjaväevõimudel oli vaja mitte kunagi ebamäärases tulevikus rajatavat, vaid juba toimivat ülikooli. Info lekitamisega taheti saavutada, et eestlased aitaksid igal moel teoks

⁶ Kauri väitis, et „olulist toetust ja abi ülikooli raskuste lahendamisel andsid prof. J[uhan]. Vasar ja dr. H[erbert]. Rebassoo, kes olid presidendi k. t. J. Uluotsa usaldusmehed“ Eesti Omavalitsuses (Kauri 1962: 56).

⁷ Kolmandas reas keskel istub morni ilmega prillidega mees, kes on oma käed ristanud – see on Jüri Uluots. Ei ole õnnestunud leida fotot ülikooli avaaktuselt 28. jaanuarist 1942, millel oleks peal ka Uluots. Ometi näitab seegi mõni nädal hiljem toimunud aktuse ülevõtte hästi tollaseid võimuvahekordi – Saksa võimukandjad istuvad esireas – ning Uluotsa tollal tagasihoidlikku positsiooni ülikoolis.

teha mitte ainult ülikooli kliinikute, vaid ka muude sõjaliselt oluliste teaduskondade taasavamise plaani (Myllyniemi 1973: 178 jj). Kindlasti andsid sõjaliselt oluliste teaduskondade taasavamisele Tartus hoogu ka arengud Riias. Läti kindralkomissar Otto-Heinrich Drechsler oli lubanud need erialad ülikoolis avada juba 15. novembril 1941, tehes seda esmalt omal algatusel ja ilma idaalade riigiministeeriumi volitusega. Ministeeriumist tuli samasisuline korraldus küll ka, aga alles neli päeva hiljem (Blank 1989: 544). Nii või teisiti oli see nüüd tõepoolest ministeeriumi ametlik korraldus, millele ka tartlased said toetuda.

Ehkki õigusteaduskond ei kuulunud 1942. aasta jaanuaris veel taasavatud teaduskondade hulka, ilmus ülikooli avamise päeval 29. jaanuaril 1942 Postimehe juhtkirja kohal just Eestimaa õiguse ajaloo professori Jüri Uluotsa sündmusepuhune kirjutis. Pidupaevane tekst pani Tartu Ülikoolile kolmesuunalise ülesande: „kasvatada isikuid, kes oma maad ja rahvast oskaksid teenida kogu hingega, ja vaimuga. Teisalt aga meie maa ja rahvas on Euroopa osa. Seetõttu Tartu Ülikoolil on ülesandeks rohkem kui kunagi varem kaasa aidata selleks, et meie maa ja rahvas võiks väärikalt ja tõhusalt kaastegev olla Euroopa eeltähendatud uue olukorra kujundamisel.⁷ Samal ajal lasub ülikoolil ülesanne olla keskuseks, kust Euroopa kultuur võiks levida ka ida-ruumi, esijoones meie lähemasse naabrusse, kus vahepeal Euroopa kultuur on oluliselt hävinud.“ (Uluots 1942a) Kirjutatu ei jäta sugugi muljet tööta jäänud professorist. Ka sama aasta juunis, küüditamise „ülikurval aastapäeval“ Postimehe juhtkirjana avaldatud artikli toon ja sisu osutab pigem riigipea kui ülikooli professori positsioonile (Uluots 1942c). Niisamuti võib arvata, et ratsarügemendi mälestussamba taasavamisele Haanjas selle samba lammutamise aastapäeval 14. juunil 1942 oli Uluots palutud oma poliitilise, mitte akadeemilise positsiooni pärast, ehkki ajalehes nimetati teda lihtsalt „professoriks“ (Ratsarügemendi 1942).

Kui 1942. aasta jaanuarist lubati ülikoolis tööd alustada arsti-, loomarsti- ja põllumajandusteaduskonnal, sai õigusteaduskonna õppejõududest sel esimesel semestril õpetamisega alustada üksnes tsiviilõiguse

⁷ Eelnevalt oli Uluots kirjutanud sellest, et käimasolev maailmasõda pidi paratamatult muutma Euroopa rahvaste senist elukorda.

adjunktprofessor Elmar Ilus – tema luges põllumajandusteaduskonnas agraarõigust. Õigusteaduskond tervikuna kuulus nende teaduskondade hulka, mis alustasid tööd alles 1942. aasta oktoobris-novembris. Kogu ülikoolis, ka õigusteaduskonnas, oli juba 1941. aasta lõpukuudel võimalik teha lõpueksameid, et nii kaugele jõudnud tudengid saaksid oma stuudiumi lõpetada. Esialgsete kavade järgi pidi eksamitele registreerimine toimuma 10. novembrist 10. detsembrini ning eksamite sooritamine 20. novembrist 31. detsembrini 1941 (Ülikoolis 1941; Lõppeksamite tähtajad 1941). Tähtaegu tuli aga pikendada⁸ ja õigusteaduskonna õppejõud kuulutasid oma valmidust lõpueksameid vastu võtta veel 1942. aasta veebruaris ja märtsis (Lõppeksamite tähtajad 1942; Eksamite tähtpäevad 1942a ja 1942b). Seda võimalust said kasutada õpinguid varem alustanud tudengid, aga ka need, kes pidid ümber tegema oma tühiseks kuulutatud nõukogudeaegsed eksamid. 2. aprilliks, kui lõppes 1942. aasta kevadsemester, oli õigusteaduskonnas kogunenud lõpetajaid 20. Seda oli umbes sama palju kui majandusteaduskonnas, kus oli 21 lõpetajat. Neist ettepoole jäid arstiteaduskond 39 ja filosoofiateaduskond 26 lõpetajaga. Kui arstid kõrvale jätta, siis ülejäänud teaduskondades, mis alustasid tööd 1942. aasta jaanuaris, oli lõpetanud tunduvalt vähem: põllumajanduses 12 ja loomaarstiteaduskonnas 6. Nendega samasse suurusjärku asetus matemaatika-loodusteaduskond oma 11 lõpetajaga (Tartu Ülikool 1942b). Üldkokkuvõttes oli lõpetajaid rohkemgi neis teaduskondades, kellel ei olnud veel õppetöö luba.

Eksamite üldkorraldajaks õigusteaduskonnas oli määratud tsiviilõiguse erakorraline professor Leo Leesment. Tema oli teine õigusteaduskonna õppejõud Ilusa kõrval, kes oli sel semestril n-õ ametlikult tööülesannetega hõivatud. Muidugi oli töö ka eksamite vastuvõtmine ja selles osalesid kõik teaduskonna õppejõud. Veebruaris 1942 olid peaaegu kõik kuulutanud välja kolm-neli eksamiaega: tsiviilõigus (prof. Ilus): 10., 17., 26.; kriminaalõigus (prof. Leesment): 11., 18., 27.; finantsõigus (prof. Maim): 10., 17., 26.; rahvusvaheline õigus (prof. Kaasik): 14., 21., 28.; kriminaalprotsess (prof. Leesment): 11.,

⁸ Voldemar Juhandi väitel pikendati tähtaegu pärast 31. detsembrit 1941 veel 1. maini, seejärel 23. juunini ja pärast sedagi veel 15. juulini 1942. TÜRK KHO f 84 s 26: Juhandi, V. Märkmeld Tartu ülikooli ajaloost saksa okupatsiooni perioodil 1941–1944. [Tartu 1945], l 10.

18., 27.; tsiviilprotsess (prof. Uluots): 9., 16., 23.; haldusprotsess (prof. Maim): 10., 17., 26.; kaubandusõigus ja -protsess (prof. Nurk): 12., 19., 27.; võrdlev eraõigus (prof. Leesment): 11., 18., 27.; kriminalistika (õp. Õunap): 16.; Rooma eraõiguse süsteem (prof. Ein): 7., 14., 21., 28.; riigiõigus (prof. Maim): 10., 17., 26.; haldusõigus (prof. Maim): 10., 17., 26.; töö- ja sotsiaalkindlustusõigus (prof. Nurk): 12., 19., 27.; õigusteaduse metodoloogia (prof. Uluots): 9., 16., 23.; Eestimaa õiguse ajalugu (prof. Uluots): 7., 14., 21., 28.; majandusteadus (mag. Ronimõis): ajad pidid selguma hiljem; üldine ja õigusalade statistika (prof. Leesment): 11., 18., 27. (Lõppeksamite tähtajad 1942). 1942. aasta esimeses pooles jätkus lõpueksamite tegemine veelgi hoogsamalt. Ajavahemikul aprilli algusest kuni suvevaheajani jõudis õigusteaduskonna lõpetada veel 108 tudengit.⁹ Lõpetajatega tegelemine ei tähendanud üksnes aineeksamite vastuvõtmist – ka diplomitöid tuli retsenseerida ja hinnata.

Et õigusteaduskond mingil moel oli ikkagi olemas ka enne taasavamist 1942. aasta sügisel, näitab kasvõi fakt, et 24. veebruaril 1942 Eesti Vabariigi 24. aastapäeva aktusel ülikooli aulas pidas olulisima kõne või pigem isegi ettekande professor Jüri Uluots (1942b). Et Uluots kui Eesti Vabariigi viimane peaminister ja Konstantin Pätsi minemavii-mise järel kõrgeim riigitegelane Eestis üldse kõnelema lasti, tundub mingil määral isegi kummastav. Olid ju Saksa okupatsioonivõimud tema memorandumi, millega tehti katsed taastada Eesti Vabariik, 1941. aasta augustis otsustavalt tagasi lükanud (Kant 1958). Saksamaa ei kavatsenud ei sel hetkel ega edaspidigi taluda mingeid iseseisvaid Balti riike. Seoses Balti riikide taasärganud iseseisvumislootusega tsiteeris riigiminister Alfred Rosenberg 2. augustil 1941 oma päevaraamatus endist Tartu Ülikooli ja Riia Herderi instituudi botaanikaõppejõudu Edmund Spohri¹⁰, kes nüüd esindas Rosenbergi ministeeriumi Riias:

⁹ Tartu Ülikooli õigusteaduskond rektorile, 16. juuli 1942. – RA EAA.2100.13.133, l 137. Aruandes esitatud andmed ei lähe täpselt kokku lõpetanute nimekirjaga, mille järgi lõpetas 1942. aastal õigusteaduskonna üldse kokku 109 tudengit (Tartu ülikooli 1989: 27 jj). Ülikooli teaduskraadide ja lõpetajate raamatu järgi oli neid siiski 108. RA, EAA 2100.11.13, l 51p–53.

¹⁰ Tartus oli Spohr töötanud botaanikaaias taimede süstemaatika ja geograafia dotsendina, Herderi instituudis oli ta 1930–39 botaanika professor, sõja ajal Poznani (sks Posen) ülikoolis taimogeograafia professor. Teda loetakse okupeeritud Balti riikide alade kõrgkoolipoliitika juhtfiguuriks (Myllyniemi 1973: 178).

„Kõrred ei ole puud.“¹¹ (Rosenberg 2015: 401) Ja ometi lasti nüüd eestlaste riiklike vabaduspüüete seisukohalt nii tähtsal päeval kõnepulti (olematu) õigusteaduskonna dekaan Uluots, kes isikuna kehastas seda olematusse kadunud ja sinna ka jääma pidavat iseseisvat Eesti Vabariiki. Ilmselt ei olnud Uluotsa esinemise taga pelgalt sõbrasuhe või lähedus ülikooli tollase rektori Edgar Kantiga. Kui teiste kõnede refereeringud avaldas Postimees alles ülikoolis ja Vanemuises toimunud aktusi tagantjärele kajastades 26. veebruaril,¹² siis Uluotsa kõne tekst pidi ajalehel olema juba varem ja selle sai avaldada 24. veebruaril, nn vabaduspäeva lehes. Vabariigi aastapäevaks ei lubatud seda tähtpäeva enam nimetada.

Oma sisult pidi Uluotsa kõne sakslastele enam-vähem¹³ sobima – selles oli eelkõige juttu eesti rahva võitlusest bolševismiga, nii võitudest kui ka allajäämistest. Ajalehes kandis kõne pealkirja „Eesti saatusvõitlus“¹⁴, oma aruandes oli Uluots pealkirjastanud selle täpsemini: „Eesti võitlused bolševismi ja ta substantsi vastu“.¹⁵ Võidukat Vabadussõda bolševistliku Venemaa vastu kujutas Uluots lausa üleeuroopalikult olulise saavutusena, mis takistas bolševismil laiendada „töötava rahva ühist rinnet Uuralitest Reinini“, nagu oli lubanud üks enamlaste lendlehti 1918. aastal. Niisuguses vaates osutus bolševike minemakihutamine Eestist 1941. aastal

¹¹ Originaalis: „Gräser sind keine Bäume.“

¹² 26. veebruari lehes on ülevaade aktusest ja teiste kõnede tekstid või refereeringud. Seal on ka fotod aktusest, muu hulgas Uluotsast Saksa kotka ees kõnet pidamas.

¹³ Ma pean seda relativeerimist vajalikuks, sest Saksa julgeolekupolitsei juht Eestis, Martin Sandberger olevat juba 1941. aasta lõpul andnud oma ametkonnale juhise, et Saksa riigi esimesteks vaenlasteks tuleb lugeda rahvuslasi, teiseks liitlastesõbralikke inimesi ja alles kolmandale kohale olevat ta asetanud bolševikud (Pukk 1945: 30).

¹⁴ Selliseks pealkirjaks võis pakkuda inspiratsiooni Saksa propagandaministeeriumi rändnäitus „Euroopa saatusvõitlus idas“ („Europas Schicksalskampf im Osten“), mis 1942. aasta suvel oli väljas vallutatud idaalade keskuses Riias (Nurmis 2013: 896; konteksti kohta vt ka Nurmis 2011: 50).

¹⁵ Aruanne tööst aug. 1941 – 1. apr. 1942 ning lähem töökava, prof. J. Uluots, Tartu, 8. aprill 1942. – RA EAA.2100.13.133, l 14. Ka ülikooli valitsuse pidustuste-toimikus leiduvas saksakeelses tõlkes on kõnel Uluotsa enda pandud pealkiri. Vrdl Estlands Kämpfe gegen den Bolschewismus und seine Substanz. Rede von Prof. J. Uluots am 24. Februar 1942 in der Universitätsaula. – RA EAA.2100.15.33, l 22–26, siin l 22.

isegi nagu teatud tänuvõlaks, mille sakslased pididki eestlastele lunastama. Erinevalt näiteks Postimehe juhtkirjast või kaubandus-õiguse adjunktprofessorist Mart Nurgast aasta hiljem (Veerand-sada 1943; 25 aastat 1943) Uluots isegi ei tänanud oma kõnes sakslasi selle eest, et nad olid Eesti bolševikest vabastanud. Eesti rahvas olevat küll moodustanud erakordselt tänuliku kuulajaskonna Hitleri raadio-teadaandele sõja kuulutamisesest Nõukogude Liidule 1941. aasta 22. juuni varahommikul, aga Uluots ei kujutanud sakslasi siiski vabastajatena. Rahvas olla Suur-Saksa vägesid „tõelise rõõmuga“ tervitanud, kuid maad puhastasid bolševismist ikkagi ka „peiduurgastest ja mujalt“ ilmunud „eesti mehed, kes aitasid kaasa võitluses“. Ehkki Postimehes on Uluotsa kõne teksti juures ära trükitud foto „Euroopa päästjast“ Adolf Hitlerist, tänas Uluots ise hoopis Jumalat, kes on „väikese [eesti] rahva“ saatuse määranud siis, „kui on olnud kaalul kõik ja maine olemine näiliselt lõppemas. Selle Kõigevägevama Jumala kättesse usaldavalt anname endid ka praegu.“ (Uluots 1942b)

Uluots ei kujutanud bolševismi mingi uue nähtusena – see pidavat vaid jätkama traditsiooni, mis pärines juba vallutus- ja laienemishimulisest Moskva suurvürstiriigist ja millega Eesti aladel oli tulnud nii palju silmitsi seista, et käimasolevat sõda sai Uluotsa arvestuste järgi pidada neljakümnendaks ida-sõjaks Eestis. Huvitav on see, et Uluotsa Venemaa-kirjeldust võiks sama hästi pidada ka tollase Saksamaa natsionaalsotsialistliku ideoloogia ja poliitika kohta käivaks: „See substants ei tunne sedavõrd individualiseerivat isiksust kui kõiketaseandavat kollektiivsust ning andub korraldusile, mis seda kollektiivsust toetab, üksikisiku võides kaduda. Samal ajal see substants omab vitaalselt tugevat ruumilise laiendamise tendentsi, ikka otsides ja vajades endale vastavaid väljendusvorme ideedes ja tegudes.“ (Uluots 1942b) Uluotsa ei saa vist pidada meheks, kes oleks peenel moel ridade vahele peitnud oma vastalises uue okupatsioonivõimu suhtes. Et tema ilmselgelt eestimeelne ja Saksa võimu suhtes mitte eriti truualamlik esinemine siiski teoks sai ja kõne avaldati, on pigemini seletatav sakslaste sooviga kindlustada endale tugev poolehoid vallutatud alade elanikkonna seas. Või koguni linnade intelligentsi seas, keda peeti nii või teisiti ja

igal pool natsionaalsotsialistliku ideoloogia suhtes vaenulikuks või vähevastuvõtlikuks.¹⁶

Suure osa ajast võttis õigusteaduskonna töötajatelt 1942. aastal ruumide vahetamine, mis nõudis ka instituutide ja seminariraamatukogude ümberkolimist.¹⁷ Haldusteaduste instituut sai endale koha „endise Tööstuspanga ruumides Ülikooli 44 II korral kahes väikeses toakeses, seega äärmiselt kitsastes ruumides. /.../ Praegustes oludes osutus aga ruumide kitsikusega võrreldes veelgi suuremaks puuduseks, et instituudile ei muretsetud küllaldasel määral kütet. Aruandeaja kestel on instituudi ahjusid üldse vaid paaril korral köetud. Seepärast valitses instituudi ruumides eriti aruandeaja algul otse talumatult madal temperatuur, mis juhataja ja assistentide kabinetis ei tõusnud üle 4 °C. Ka raamatukogutoas oli võimalik viibida vaid täies taliriietuses, palitut seljast võtmata.“¹⁸ Nii kirjeldas olukorda Rein Eliaser *jun*, finantsõiguse vanemassistent, kes oli kaitsnud oma magistrikraadi nõukogude aastal.¹⁹ Aruandeperiood ise ei olnud enam sugugi talvine, kestes 9. aprillist 15. juulini. Äärmiselt külmale talvele oli 1942. aastal järgnenud ka väga hiline ja külm kevad. Haldusteaduste instituut polnud mingi erand, küttenappus kimbutas kogu ülikooli. Samas oli isu tööd teha ja tööil käia ilmselt ikkagi suur. Just tsiteeritud aruandest võib lugeda ka, et „teaduskonna õppejõudude side instituudiga näitas märgatavalt hoogsat tihenemist, niihästi instituudi sagedase küllastamise kui ka instituudi raamatukogu kasutamise näol. Ka teaduskonna õppejõududest moodustatud komisjon Saksa-Eesti õigusteadusliku oskussõnastiku koostamiseks asus tegutsema Haldusteaduste Instituudi ruumides.“

¹⁶ Vt nt Rosenberg 2015: 489, 491, 498, 502; viidetega täiendavale kirjandusele Myllyniemi 1973: 176.

¹⁷ RA EAA.2100.13.133, l 13, 139.

¹⁸ Aruanne Haldusteaduste Instituudi tegevuse üle 1942. a. II sem., Tartu, 15. juuli 1942. – RA EAA.2100.13.133, l 139 ja 139p.

¹⁹ Eliaseri magistratöö käsikirjal ülikooli raamatukogus on märge „Mag. jur. 26. XI 40. a.“. Eessõnas on autor rõhutanud, et „töö kirjutamisel arvestatud dogmaatiliste allikate seisule dateerida 1. augustiga 1940“ (Eliaser 1940: 2). Seda oleks tulnud küll „dogmaatilistest allikatest“ ehk teaduskirjandusest veelgi enam rõhutada kehtivate õigusaktide kohta.

Õigusteaduskonna õppejõud ja õppetöö 1942–1944

Haldusteaduste instituudi töötajate saatust esitatakse Tartu ülikooli ajalugudes enamasti näitena Saksa okupatsiooniaja repressiivsusest (Palamets 1982: 171; Hiio 2007: 449). Õppeaastal 1940/41 nõukogude aja ülikoolis prorektori ametis olnud haldusõiguse professor Artur-Tõeleid Kliimann mõrvati veel enne sakslaste saabumist Tartusse. Tema assistendid Väino Lang ja Elmar Kruus lasti juba 1941. aastal maha kurikuulsas tankitõrjekraavis. Järgmisel aastal tabas sama saatus Aleksander Loringut, kes oli 1939. aastal kaitsnud magistritöö Eesti riigi sünnist (Loring 1939) ning tegeles teadusliku stipendiaadina nii rahvusvahelise õiguse kui ka Jüri Vilmsi elutöö ja saatuse uurimisega. Nii pidigi seda instituuti Saksa okupatsiooniaja alguses kõigepealt juhatama hoopis tsiviilõiguse professor Elmar Ilus, alates 1942. aasta aprillist aga kaubandusõiguse professor Mart Nurk. Ülalmainitud Eliaser oli kuni 1942. aasta aprillini vanemassistent haldusõiguse, seejärel finantsõiguse alal. Tema koha haldusõiguse assistendina võttis üle õigusajaloolane Adolf Perandi.²⁰ Ilmselt ei olnud ametinimetus ja isegi kitsam eriala niivõrd oluline – peaasi, et kõigile töökohta jaguks. Liiga range eriala järgimine oleks võinud tekitada ka selle olukorra, kus üldises inimpuuduses võis ühele erialale sattuda mitu isikut ja riigikomissari eeskirja kohaselt oleks keegi neist tulnud vabanenud õppejõuna suunata väljapoole ülikooli Eesti Omavalitsuse teenistusse.²¹

1937. aasta ülikoolide seaduse lisa nr 1 järgi pidi õigusteaduskonnas olema 11 professuuri: Eestimaa õiguse ajalugu, Rooma õigus, riigiõigus, haldusõigus ja -protsess, tsiviilõigus ja -protsess, kriminaalõigus ja -protsess, finantsõigus, rahvusvaheline õigus, kaubandusõigus ja -protsess ning sotsiaalteadused.²² Järgnevas tabelis on esitatud andmed õigusteaduse õppejõududest aastail 1939–40 ja Saksa okupatsiooni ajal.

²⁰ Aruanne Haldusteaduste Instituudi tegevuse üle 1942. a. II sem., Tartu, 15. juuli 1942. – RA EAA.2100.13.133, l 139.

²¹ TÜRK KHO f 84 s 26: Juhandi, V. Märkmeid Tartu ülikooli ajaloost saksa okupatsiooni perioodil 1941–1944. [Tartu 1945] l 15.

²² Riigi Teataja 1937, 78, 641.

Marju Luts-Sootak

Professuur ülikoolide seaduse järgi	Õppejõud aastatel 1939–40	Õppejõud aastatel 1942–44
Eestimaa õiguse ajalugu	korraline prof (al 1927) Jüri Uluots ²³	Jüri Uluots
Rooma õigus	korraline prof (al 1937) Ernst Ein ²⁴	Ernst Ein
riigiõigus	korraline prof (al 1928) Nikolai Maim assistent (al 1938) Artur Mägi	Nikolai Maim ²⁵
haldusõigus ja -protsess	korraline prof (al 1936) Artur-Tõeleid Kliimann	... ²⁶
tsiviilõigus ja -protsess	erakorraline prof (al 1938) Leo Leesment ²⁷ adjunktprof (al 1939) Elmar Ilus õppeülesande täitja (al 1933) Timotheus Grünthal	korraline prof (al 1942 lõpust) Leo Leesment erakorraline prof (al 1942 lõpust) Elmar Ilus ... ²⁸
kriminaalõigus ja -protsess	erakorraline prof (al 1936) Helmut Kadari (kuni 1937 Kristal); õppeülesande täitja (al 1924) Richard Räägo (kuni 1935 Räägo) õpetaja (al 1936) Richard Õunap ²⁹ õppeülesande täitja (al 1933) Peeter Kann ³⁰	... ³¹ ... ³² õpetaja Richard Õunap ... ³³

²³ Uluots õpetas ka õiguse üldõpetust ehk õigusteooriat ja õigusteaduse metodoloogiat. Eestimaa õiguse ajaloo õpetamisel osales 1939/40 ka Perandi (seminarid ja iseseisev kursus Eestimaa kohtukorralduse ja protsessi ajaloo kohta).

²⁴ Ein õpetas üksnes Rooma eraõiguse süsteemi, Rooma õiguse ajalugu õpetas Leesment. Ein ise kuulutas välja veel erikursuse pärimisõigusest Tsiiviilseadustiku projekti järgi.

²⁵ Maim oli nõukogude aastal degradeeritud dotsendiks, kuid sai Saksa okupatsiooni ajal professori tagasi. Riigiõiguse erikursust õpetanud Mägi Saksa okupatsiooni ajal teaduskonnas ei rakendatud, tema oligi Eesti Omavalitsuse teenistuses.

²⁶ Kliimann tapeti 1941.

²⁷ Leesment õpetas võrdlevat eraõigust, mitte tsiviilõiguse põhikursust.

²⁸ Tsiiviilprotsessi õpetanud riigikohtunik Grünthal töötas nõukogude okupatsiooniaastal Tartus õigusnõuandlas, aga Saksa okupatsiooni ajal teda ülikoolis uuesti ei rakendatud.

²⁹ Õunap õpetas kriminalistikat.

³⁰ Riigikohtunik Kann õpetas sõjakriminaalõigust.

³¹ Erakorraline professor Kadari oli õigusteaduskonna dekaan juba enne nõukogude aega ja jätkas selles ametis ka nõukogude aastal, mil ta ülendati korraliseks professoriks. Saksa okupatsiooni alguses ta vallandati, aga jätkas õigusteaduskonna professorina pärast sõda.

³² Kriminaalprotsessi õpetanud Räägo oli kaua aega Riigikohtu prokurör ja 1939. aastast kohtunik; arreteeriti ja suri vangistuses 1941.

³³ Riigikohtu kriminaalosakonna esimees ja 1940. aastal Riigikohtu esimehe kohusetäitja Kann arreteeriti 1940.

Finantsõigus	erakorraline prof (al 1934) Juhan Vaabel ³⁴ assistent (al 1938) Johannes Mäll	– ³⁵ – ³⁶
rahvusvaheline õigus	korraline prof (al 1924) Ants Piip ³⁷	– ³⁸
kaubandusõigus ja -protsess	adjunktprof (al 1939) Mart Nurk	erakorraline prof (al 1944 algusest) Mart Nurk
sotsiaalteadused ³⁹	õppeülesande täitja (al 1938) Paul Vihalem õppeülesande täitja (al 1940) Veera Poska-Grünthal	– ⁴⁰ – ⁴¹

Nagu näha, oli õigusteaduskonna õppejõude Saksa okupatsiooni ajal tervelt üheteistkümne võrra vähem kui enne Nõukogude okupatsiooni. Saksa-aegsete vallandamiste ohvriks oli neist langenud vaid kaks (Kadari ja Mäll). Kui ülikoolis oleks võetud täie tõsidusega Saksa võimude osutust, et kraadita õppejõud tuleks tegelikult vallandada (Kauri 1962: 53), oleks õigusteaduskonna puhul pidanud paradoksaalsel moel lahkuma selle väarikaim liige – dekaan Jüri Uluots oli omal ajal ülikooli õppejõuks ja hiljem ka professoriks saanud ilma, et tal oleks olnud kumbagi, ei magistri- ega doktorikraadi.

Uluots jäi siiski ametisse. Koos muude humanitaar- ja sotsiaalteaduslike erialadega tohtis õigusteaduskond 1942. aasta sügissemestril taas ka õppetööga alustada. Sedagi hilisemat humanitaarteaduskondade taasavamist seostas näiteks Voldemar Juhandi just arengutega

³⁴ Vaabel õpetas peale finantsõiguse ka finantspoliitikat ja statistikat.

³⁵ Vaabel kui Eesti NSV rahanduse rahvakomissari asetäitja (1940–41 ja 1942–47) oli sõja ajal Nõukogude tagalas.

³⁶ 1940. aastal oli Mäll teadusliku stipendiaadina Budapestis ja õppetöös ei osalenud. Saksa okupatsiooni ajal ta arreteeriti ja pandi koonduslaagrisse. Teda olevat sealt vabaks aidanud Uluotsa kirjake: „J. Mäll on aus inimene. Jüri Uluots.“ (Järvelaid 2015: 131) Ülikoolis töötamist sai ta jätkata siiski alles pärast sõda.

³⁷ Piip luges lisaks rahvusvahelisele õigusele ka kaubandusõiguse erikursust.

³⁸ Piip kui endine riigivanem ja mitmekordne Eesti Vabariigi välisminister vallandati ülikoolist 1940. NKVD arreteeris ta vaid paar nädalat enne seda, kui Saksa väed jõudsid Tartusse – 30. juunil 1941.

³⁹ Ülikoolide seadusega loodud sotsiaalteaduste professor jäigi täitmata, selle alt õpetati hoopis töö- ja sotsiaalkindlustusõigust ning sotsiaalhooldusõigust.

⁴⁰ Töö- ja sotsiaalkindlustusõigust õpetanud Vihalem oli 1941.–46. aastal ENSV töö rahvakomissar ja sõja ajal Nõukogude tagalas.

⁴¹ Sotsiaalhooldusõigust õpetanud Poska-Grünthali Saksa okupatsiooni ajal teaduskonnas ei rakendatud.

Riias ning Saksa kohalike ja keskvõimu otsuste, mitte niivõrd Tartu Ülikooli enda juhtkonna tegevuse või survega. Ülikooli laiendatud avamisvõimalusi arutati kindralkomissariaadi kultuur-poliitilise osakonna juhataja Hellmuth Weissi, haridusdirektooriumi esindaja ja ülikooli rektori läbirääkimistel ning seal olevat selgelt välja tulnud, et „õppetöö jätkamine kõnealustes teaduskondades [humanitaarteaduskonnad, k.a õigusteaduskond] sõltub kõrgematest instantsidest Riias (riigikomissar [Hinrich Lohse]) ning Berliinis (ida-alade riigiminister [Rosenberg]) ja et kogu küsimus on seotud veel ka Riia ülikooliga“. Tartu Ülikooli rektorigi olevat julgust asi uuesti üles võtta saanud sellest, et „aprilli keskpaiku 1942 Riia ülikoolis algasid tegevust filosoofia jt. teaduskonnad“. Igatahes mainis Juhandi selles seoses ka Eesti Omavalitsuse direktooriumide toetust.⁴² Et omavalitsuse ametnikud tegid ülikooliga koostööd ja toetasid ülikooli püüdlusi, sellest oli juba eespoolgi juttu.

1942. aasta sügissemestril kuulus õigusteaduskonna koosseisu niisiis 6 professorit ja 1 õppeülesande täitja.⁴³ Ei teaduskond ise ega ka ülikool üldiselt ei teinud katset vabu professuure täita, ehkki see olevat 1943. aastast alates olnud võimalik (Kauri 1962: 56). Selline vähendatud koosseis näib kenasti kokku klappivat seni levinud kirjeldusega nn sõjaeriõppekavadest või sõjaaegsetest eriõppekavadest (*Kriegssonderlehrgang*), mis Saksa tsiviilvõim 1942. aastal kehtestas õigus-, majandus-, filosoofia- ja matemaatika-loodusteaduskonnas (Palamets 1982: 174; Myllyniemi 1973: 182; Blank 1991: 21 jj ja 40). Eriti drastiliselt on neid kujutanud Alfred Koort pärast sõda nõukogude Eestis ilmutatud propagandistlikus kogumikus Saksa okupatsioonist Eestis: „Humanitaarteaduskondade asemele nõuti mingite 2–3-aastase

⁴² TÜRK KHO f 84 s 26: Juhandi, V. Märkmeid Tartu ülikooli ajaloost saksa okupatsiooni perioodil 1941–1944, [Tartu 1945] l 11–13. 1945. aasta 21. märtsiga dateeritud käsikirjaline ülevaade Saksa ajal Tartu Ülikoolis toimunud oli kirjutatud ülikooli uuele, nõukogudeaegsele juhtkonnale ja see ongi säilinud TRÜ rektori Alfred Koorti isikufondis. Autor Voldemar Juhandi (kuni 1935 Juhanson) oli 1944–1947 eesti ajaloo kateedri vanemlaborant ajaloo-keeleteaduskonnas. Album Academicumi järgi oli ta Saksa okupatsiooni ajal olnud Eesti Tarvitajateühisuste Keskühisuse teadur, enne seda 1930–1937 ja 1940–1941 „1905. aasta seltsi“ teadur.

⁴³ Die Lehrkräfte der Universität Dorpat. II Semester 1942. – RA EAA.2100.13.133, l 10.

õppekursusega õppeasutiste rajamist haldus- ning majandusametnike ja õpetajate ettevalmistamiseks. Selliste sõjaaegsete eri-õppekursuste (*Kriegssonderlehrgänge*) taoliste aseainete loomine pidi kujunema vaheetapiks kõrgema hariduse lõplikule likvideerimisele. Sellised õppekursused pidid andma kuulekaid funktsionääre praktilise elu jaoks – haldusametnikke ja õpetajaid. Need õppekursused olid kavandatud nii, et teoreetilist laadi õppeained tuli välja lülitada.“ (Koort 1947: 360) Tundub, et siin on läinud siiski segamini kaks eri asja. Üleminekuajaks kuni saksa kõrgkoolide rajamiseni Baltikumis, nagu oli ette nähtud 1941. aasta 19. novembri määruses, taheti lõpetada haldusametnike (ilmselt ka juristide) ja õpetajate ettevalmistamine ülikoolides ning rajada selleks otstarbeks hoopis eraldi rakenduskõrgkoolid. Läti kindralkomissariaadi poliitikaosakonna juhataja Egon Bönner oli sellele kategooriliselt vastu, sest just ülikoolid olevat kohad, kus peaks eriti efektiivselt toimuma sobiliku kontingendi saksastamine. Ülikooli lammutamine sõja ajal ähvardavat ka ohuga, et kohalik elanikkond ei toeta enam okupatsioonivõime ja hakkab neile sihikindlalt vastu töötama. Lõpptulemusena loobuti eraldi rakenduskõrgkoolide asutamise ideest, kuid otsustati õigus-, majandus- ja humanitaarteaduste õpetamisele ülikoolides kehtestada rangemad reeglid ja piirata õpetatavate ainete valikut (Myllyniemi 1973: 181 jj).

Õigusteaduse puhul loetles niisuguse kompromissina mõeldud sõjaeriõppekavade sisseadmiseks antud eeskiri⁴⁴ ammendavalt õppeained, mida tohtis õigusteaduskonnas õpetada: haldusõigus, tsiviilõigus, karistusõigus ja protsessiõigus. Seevastu riigiõigus, rahvusvaheline õigus, sotsiaalõigus, õigusajalugu ja õigusfilosoofia olid samas aktis otsesõnu õppeainetena välistatud (Myllyniemi 1973: 182; Blank 1991: 40).

Teaduskonna aruanded näitavad aga, et õpetatavad ained jagunesid samuti, nagu Postimehes 1942. aasta alguses välja kuulutatud eksamineerimine. Uluotsa pädevuses olid Eestimaa õiguse ajalugu, õigusteaduse metodoloogia ja tsiviilprotsess. Neist kaks esimest oleks

⁴⁴ Einrichtung der Sonderlehrgängen innerhalb der geisteswissenschaftlichen Fakultäten an den Hochschulen in Ostland, 24. august 1942. Siin Blank 1991: 40 järgi.

pidanud kuuluma „keelatud“ ainete hulka. Ilus õpetas tsiviilõigust, mis oli lubatud aine. Leesment pidi lisaks oma tavapärastele ainetele nagu – pigem keelatud – võrdlev eraõigus võtma üle ka Kadari vallandamise tõttu õppejõuta jäänud kriminaalõiguse ja kriminaalprotsessi. Viimatinimetatud kuulusid mõlemad lubatud ainete hulka, aga Leesment õpetas lisaks neile ka varem Vaabeli õppeaineks olnud statistikat, mida ei olnud lubatud ainete hulgas nimetatud. Otsesõnu keelatud oli rahvusvaheline õigus, aga seda siiski õpetati – majandusõiguse professor Nikolai Kaasik oli küll majandusteaduskonna hingekirjas, kuid õpetas rahvusvahelist õigust ka õigusteaduse üliõpilastele.⁴⁵ Rooma õiguse õpetamist ei olnud sõjaeriõppekavas ette nähtud, kuid Ein õpetas Rooma eraõiguse süsteemi niisamuti kui juba aastaid varemgi. 1939. aastal Tartus doktorikraadi kaitsnud Nurk pidi oma tavapärase kaubandusõiguse ja -protsessi kõrval õpetama ka töö- ja sotsiaalkindlustusõigust, sest Vihalem oli evakueerunud Nõukogude tagalasse. Erakordselt suur õpetamiskoormus langes Maimile, kes pidi oma tavapärase riigiõiguse kõrval üle võtma nii haldus- kui ka finantsõiguse ained – varasema haldusteaduste instituudi õppejõud olid kõik tapetud ja varem finantsõiguse professorina töötanud Vaabel oli juba 1940. aastal koos majandusteaduskonnaga Tallinna Tehnikaülikooli suundunud. Kui eriõppekava oleks olnud nii piirav, nagu ette kirjutatud, oleks Maim võinud piirduda vaid haldusõiguse õpetamisega – ei riigi- ega finantsõigust ei olnud õppeainetena ette nähtud.

Kui võrrelda 1942–1944 õpetatud ja eksamiainetena välja kuulutatud nimekirja 1939. ja 1940. aasta loengute kavaga, siis hakkab silma, et Saksa ajal oli puudu üksnes Uluotsa õiguse üldõpetus ehk siis õigus-teooria. Võimalik, et just see oli teoreetilisema suunitlusega aine, mis ohverdati sõjaeriõppekava piirangutele. Samas luges Uluots endiselt õigusteaduse metodoloogiat, mis on teoreetiliselt isegi ambitsioonikam kui õiguse üldteooria. Keelatud õppeainete nimekirja kuulunud õigus-filosoofiat tõepoolest välja ei kuulutatud, aga sellenimelist õppeainet ei olnud õigusteaduskonna õppekavas ka Nõukogude okupatsioonile

⁴⁵ Kaasik oligi oma teaduslikult ettevalmistuselt rahvusvahelise õiguse spetsialist. Kui ta oli 1933. aastal kaitsnud doktorikraadi, valiti ta majandusõiguse dotsendiks, sest rahvusvahelise õiguse professor oli endiselt Ants Piibu täita. Tõljal oli majandusteaduse osakond veel õigusteaduskonna koosseisus.

vahetult eelnenud aastatel. Kõiki muid aineid, mis pidid eriõppekava kohaselt olema välistatud, ikkagi õpetati ja lasti üliõpilastel neis ainetes ka eksameid teha. Maim nimetas küll oma riigiõiguse kursust ametlikult „Riigi põhikord“ ja Uluotsa õigusajaloo kursuse ametlik nimetus oli „Ülevaade Eestimaa õigusajaloo allikaist“. Ka Juhandi on oma ülevaates välja toonud, et teaduskondade koostatud õppekavadega püüti riigikomissari määrusega ette antud „kitsast ainete-ringi hädavajalikkuse ning otstarbekuse nimel võimalikult laiendada, lisatavais seletuskirjades aga deklareerides põhimõtteliselt oma kuulekust sõjaolustikust tingitud praktilisuse ja lühemuse nõudeile. Nõnda pidas õigusteaduskond vältimatult tarvilikuks oma lühendatud sõjaaegsetegi õppekavade jaoks selliseid riigikomissari juhendeis puuduvaid aineid nagu Eestimaa õigusallikate ajalugu, põhikorra-õigus (riigiõigus), sissejuhatus rahvamajandusõpetusse jm. Samasuguse nähtusega oli tege mist majandusteaduskonna õppeprogrammide puhul, mida tuli taas täiendada majandusajalooga kui ühe õppeainega, siis ka majandusgeograafiaga ja edasi omakorda õigusteaduslike abi-ainetega.“⁴⁶

Lõpptulemusena ei olnud tudengitele antud haridus nähtavasti üldse nii mannetu, kui võiks arvata ametlike ettekirjutuste järgi. Tähelepanu väärib seegi, et Tartu Ülikooli õigusteaduskonna lõpetanud pidid siiski olema juristid, mitte nn õigusehoidjad (sks *Rechtswahrer*). *Rechtswahrer* oli nimetus, mis võeti kasutusele Saksamaal 1936. aastal, et eristada uut tüüpi õigusehaldurit traditsioonilisest juristist. Jurist, nagu teda teati ja tunti varasemast ajaloost, olevat liberalismist ja formalismist panetunud ega teadvat midagi nn tervest rahvatundmusest, mis nüüd pidi maks vusele pääsema ka õiguses ja õigusemõistmises. *Gesundes Volksempfinden* oligi selle uue käsulaua nimetus, mis pidi olema juhiseks ulatuslikus õigusuuenduses (*Rechtserneuerung*).⁴⁷ Samas on selge, et isegi kui sakslased oleksid nõudnud Saksa „õigusuuenduse“ ja uue natsionaalsot sialistliku õigusteaduse sisulist järgimist Tartu Ülikoolis, ei oleks nad suutnud ikkagi kontrollida sellest korraldusest kinni pidamist – õppetöö käis ka okupatsiooniaastail eesti keeles. Hoolimata sellest, et Spohr oli

⁴⁶ TÜRK KHO f 84 s 26: Juhandi, V. Märkmeid Tartu ülikooli ajaloost saksa oku patsiooni perioodil 1941–1944. [Tartu 1945] l 15.

⁴⁷ Saksa õigusuuenduse ja õigushariduse reformi seostest vt lähemalt nt Fras sek 1994.

rektor Kantile esitanud nõude viia ülikooli õppetöö üle saksa keelele kui otsustatud asja ning hoiatanud teda „selles küsimuses mingit malemängu mängima hakkamast“ (Kauri 1962: 53), ei jõutud ja okupatsiooni lõpuaegadel vist enam ei tahetudki keelevahetust ülikoolis läbi viia. Nii võib arvata, et õigusteaduskonna õppejõud õpetasid enam-vähem samal moel, nagu nad olid seda teinud enne Nõukogude okupatsiooni. Ka õpetatavate ainete palett oli pigem sama, mitte olulisel määral piiratud, nagu nägid ette kehtivad eeskirjad. Muide, Saksa välikomandantuurgi kolis ülikooli peahoonest 28. jaanuaril 1943 välja (Palamets 1980: 640) ning ülikool sai taas kasutada peahoonet kogu ulatuses, arvatavasti ka õigusteaduskonna õppetööks.

Kuidas tavaline õppetöö neil aastatel üldse käis, ei ole kuigi hästi teada. Palamets on väitnud, et korrapärane õppetöö toimus vaid noorematel kursustel. „Humanitaarteaduskondade“, niisiis ka õigusteaduskonna „vanematel kursustel oli õpilasi sedavõrd vähe, et enamik loengukursusi tuli asendada konsultatsioonide ja iseseisva tööga kirjanduse najal“ (Palamets 1982: 174). Õigusteaduskonna aruandest esimese õppetöösemestri järel võib küll välja lugeda, et vanemate kursuste tudengeid oli loenguid külastamas vähem, aga mitte seda, et loengud oleksid lausa ära jäänud: „1) Üliõpilaste osavõtt loengutest ja praktilistest tööddest on üldiselt olnud rahuldav. Esimesel kursusel on loengutel kuulajaid olnud ligikaudu 40–60⁴⁸, vanematel kursustel hoopis vähem, mis on nähtavasti tingitud vastavate üliõpilaste vähe-
mast arvust ning otsustaval määral vististe ka tegevusest sõjaväes ja muudel sõjaoludega seotud aladel. 2) Loengute ja praktikumide kava on jõutud täita üldiselt täielises proportsioonis sügissemestri vältega. /.../ 5) Üliõpilaste vaimne areng ja töötase on üldiselt olnud rahuldav, võrreldes ennesõjaaegse omaga enam-vähem samane, ainult vanemate kursuste üliõpilaste (lõpetajate) hulgas leidus mõningaid, kelle teadmised esialgul, vististi sõjaolude tõttu, osutusid nõrgavõitu ja tuli kasutada virgutusvahendeid (teistkordsed katsed).“⁴⁹

⁴⁸ Kokku oli 1942/43. õppeaasta sügissemestril õigusteaduskonnas 356 üliõpilast, neist mehi 295 ja naisi 61. Tartu Ülikooli tegevuse aruanne 1942. a. sügissemestri kohta. – RA EAA.2100.13.133, l 330.

⁴⁹ Tartu Ülikooli õigusteaduskond rektorile, Tartu, 2. veebruar 1943. – RA EAA.2100.13.133, l 244.

Et loenguid siiski peeti, annavad tunnistust ka mõned säilinud loengumaterjalid. Vaevalt oleks Nikolai Maim pannud kirja haldusõiguse loengute teksti üle 250 lehekülje jagu⁵⁰, kui ta ei oleks neid loenguid pidanud. Ja haldusõigus ilmselt ei olnud esimese kursuse aine. Ehkki Eesti Vabariigi haldusõigus ei olnud enam kehtiv, andis Maim haldusõiguse üldõpetuse kõrval sellest ikkagi ülevaate, samuti nn Suur-Saksa Riigi haldusõigusest, aga ka Prantsusmaa ja Inglismaa omast. 1943. aasta kevadsemestril sai vanemassistent Perandi õppeülesande lugeda kehtivat haldusõigust ja juhendada haldusõiguse praktikume. Selleks komandeeriti ta novembris-detsembris 1942 ja jaanuaris-vebruaris 1943 Tallinna Eesti Omavalitsuse asutuste juurde. Selle lähete materjalid koondas Perandi ligi 70-leheküljelisse käsikirja „Eesti omavalitsus: keskhaldus“ (Perandi 1943). Kuna osa Eesti Omavalitsuse keskasutusi jäi tal esimese lähetusega läbi töötamata, käis ta ka veel märtsis lähetuses ning kogus materjale nendegi kohta.⁵¹ Võib arvata, et Perandi kasutas neid materjale ka oma õppetöös haldusõigusest ja pikemas perspektiivis oleks ta ilmselt pidanudki kogu selle aine õpetamise Maimilt üle võtma.

Finantsõiguse loengutes⁵² juhatas Maim terve hulga klassikalise ja välismaise kirjanduse kõrval tudengeid ka olemasoleva eestikeelse kirjanduse juurde ning soovitas seda kasutada, tõstes eriti esile Juhan Vaabeli teoseid. Ometi olla tema enda lähenemine olnud loengutes

⁵⁰ TÜRK KHO f 88, n 2, s 23: Maim, N. Loengud Tartu ülikoolis haldusõiguses II semestril 1942.

⁵¹ Aruanne dr. iur. Adolf Perandi komandeerimise kohta Tallinna Eesti Omavalitsuse struktuuri uurimiseks. Tartu, 21. aprill 1943. – TÜRK KHO f 55 n 2 s 56, l 7.

⁵² TÜRK KHO f 88, n 2, s 24: Maim, N. Loengud Tartu ülikoolis finantsõiguses. 1941–1942. Dateering tundub ebatõenäoline – vaevalt võis Maim juba 1941. aastal aimata, et tal tuleb hakata finantsõigust õpetama. Loengudki said toimuda alles 1942. aasta lõpust, kui õigusteaduskond oli ka juba taasavatud. Kuupäev 21.XII.41 lehe 29 pöördel on ilmselt näpuviga, sest sellele eelneb eelmisel leheküljel 10.XI.42. Ka on esmatestis osutatud mitmetele õigusaktidele 1942. aastast. Käsikiri jätab mulje, et seda on kasutatud loengute alusena vähemalt kahel korral – palju on juurdekirjutusi erinevat värvi tindiga ja allajoonimisi punase pliiatsiga, samuti hiljem lisatud vahelehti. Tundub ka, et tekst ei ole täielik, sest l 35p–37 sisalduva sisukorra järgi peaks kogu käsikiri olema Maimi enda numeratsiooni järgi 180 lk, kuid säilinud variandis on ainult 104 lk, millele on lisatud 10 lk väiksemas formaadis.

eestlaste tavalisest, eriti Vaabeli käsitlusviisist erinev. Kui Viini koolkonna järgija Vaabeli „käsitlus on siis ka suunatud mõistete ja institutide vormilis-juriidilise sisu selgitamise ja fikseerimise poole, vähem nende nähtuste põhjuste ja otstarbe selgitamisele“, siis Maim tahtis tegeleda pigem finantsõiguslike nähtuste ajaloolise kujunemise ning poliitilise taustaga: „Minu loengud oma sisult erinevad vormilisest-juriidilisest käsitlemisest, kuna mina Teile tahan pakkuda ka üksikute sisseseadete ja küsimuste puhul ajaloolist ja arvustavat-poliitilist materjali. Mina leian, et jurist ei tohi suhtuda vormilisest küljest ainuüksi oma ainesse, kuigi vormilise külje õige mõistmine on juristi tegevuseks ja erialaks. Ometi jurist, seistes tegelikule elule lähedal, peab ka nähtuste elulist külge mõistma, mida võib meile anda ajalooline vaatluspunkt ja institutidesse arvustav suhtumine, mis viib meid paratamata poliitiliste seisukohtade juurde välja. Elu on mitmekülgne, meie ei tohi seda mitmekülgset hüljata /.../“⁵³ Selline ülesandepüstitus ei taha kuidagi kokku sobida väitega, nagu oleks õiguse õpetamine piirdunud vaid juristi või ametniku praktiliste kutseoskuste drillimisega. Pigem on tegemist teoreetiliselt isegi ambitsioonikama ettevõtmisega kui varem Eesti Vabariigi ajal finantsõiguse õpetamisel. Maimi loengud rahandusest (esimene dateeritud 26.X.43, viimane 11. XII.1943)⁵⁴ moodustasid nähtavasti iseseisva kursuse, sest seda osa ei ole nimetatud finantsõiguse loengumaterjali sisukorras. Finantsõiguse praktikume viis läbi vanemassistent Eliaser.⁵⁵ Need olevat toimunud „seminaarsete harjutuste kujul, misjuures igal osavõtjal tuli vähemalt korra refereerida ja oponentida. Seminarsete harjutuste teemid valiti maksundusõiguse alalt, mis on osutunud kõige sobivamaks varemate aastate kogemuste kohaselt. Referaatide keskmine tase oli hea, millist tulemust arvestades praeguseid sõjaaegseid tingimusi, tuleb väga heaks pidada. Parima referaadi esitas O[tu] Ibius“⁵⁶.

⁵³ TÜRK KHO f 88, n 2, s 24: Maim, N. Loengud Tartu ülikoolis finantsõiguses. 1941–1942 [pigem 1942 ja 1943/1944], l 26 ja 26p.

⁵⁴ TÜRK KHO f 88, n 2, s 28: Maim, N. Rahandus (maksevahendid). Loengud Tartu ülikoolis.

⁵⁵ Haldusteaduste Instituut. Aruanne tegevuse kohta 1943. aasta kevadsemestril, Tartu, 27. mai 1943. – RA EAA.2100.13.134, l 5.

⁵⁶ Temast tuleb edaspidi veel juttu seoses auhinnatöödega.

– Teemide läbitöötamiseks tuli osavõtjail tutvuda vastavate materjalidega maksundusalal teotsevais asutisis, eriti maksuametis, milleks üliõpilastele anti Haldusteaduste Instituudi poolt vastavad tõendid. Üliõpilastelt saadud informatsiooni järgi on suhtumine neile olnud igati vastutulelik.⁵⁷ Niisiis tehti tööpooldest sisulist ja tihedat koostööd ka parasjagu tegutsevate haldusasutustega, kuid üliõpilased ei osalenud seal näiteks praktikantidena, kes peavad omandama tehnilised töövõtted, vaid kogusid andmeid oma (teaduslikeks) referaatideks ülikooli seminariks.

Riigi põhikorra ehk riigiõiguse loengute kohta andis Maim teada, et käsitleb seda „Suur-Saksa Riigi põhikorraõiguse (*Verfassungsrecht*) ja Eesti põhikorra õiguse arenemise ja kujunemise ning praeguse seisukorra selgitamise mõttes“. Praktilisi töid kõnealuses aines siiski ette ei olnud nähtud.⁵⁸ Maimi ligi 200-leheküljeline loengukonspekt 1942. aasta talvel ja kevadel peetud loengute alusena on säilinud.⁵⁹ Ausalt öeldes ei ole seal eriti palju juttu Suur-Saksa Riigi parasjagu kehtivast riigiõigusest. Pigemini on tegemist filosoofilisemat laadi käsitlusega riiklusest kui sellisest ning selle alusest inimloomuses. Ka edasi jätkas Maim üldteoreetiliselt, mitte mingi konkreetse riigi põhikorra või riigiõiguse tutvustamisega: „Vastavalt emotsionaalsuse, ratsionaalsuse ja formaalsuse lähtekohtadele, millistest käsitlеме riikluse probleemi, meie jaotame oma käsitluse kolme ossa: riigi olemine [d[as]. Sein des Staates); riigi kujunemine (d[ie]. Gestaltung [des Staates)]; riigi tegemine (das Tun [des Staates)].“⁶⁰ Ka niisugune jaotus viitab pigem filosoofilisele kui rangelt juriidilisele lähenemisele riigiõiguses. Riigiõiguse „lühikursuse teise osa“ pidi moodustama „Eestis seni kehtinud ja kujunenud riigiõigus“. ⁶¹ Seegi ei olnud süstemaatiline

⁵⁷ R. Eliaser. Aruanne finantsõiguse praktiliste tööde kohta 1943. aasta kevadsemestril, Tartu, 27. mai 1943. – RA EAA, 2100.13.134, l 9.

⁵⁸ Riigi- ja rahvusvahelise õiguse instituudi juhataja N. Maim õigusteaduskonna dekaanile, Tartu, 28. mai 1943. – RA EAA, 2100.13.134, l 8.

⁵⁹ TÜRK KHO f 88, n 2, s 25; Maim, N. Riigiõigus. Loengud Tartu Ülikoolis 1942 – 17. mai 1943. Esimesel lehel on autori märged „talvel 1942, kevadel“.

⁶⁰ TÜRK KHO f 88, n 2, s 25, lk 54.

⁶¹ See on ülikooli raamatukogus eraldi käsikirjana arvel: TÜRK KHO f 88, n 2, s 30; Maim, N. Eestis seni kehtinud ja kujunenud riigiõpetus. 1943, 69 lk. Maimi käsikirjas on pealkirjas siiski „riigiõigus“, mitte „-õpetus“.

käsitlus Eestis varem kehtinud või tollal aktuaalselt kehtivast riigiõigusest, vaid ajalooline ülevaade Eesti riigiõiguses toimunud muudatustest ja valitsenud tendentsidest alates Eesti Vabariigi loomispüüetest kuni parasjagu toimuva Saksa okupatsioonini.

Leesment oma kriminaalõiguse loenguid nähtavasti täistekstina kirja ei pannud, kuid neist on säilinud märksõnade konspekt.⁶² Esimene loeng kriminaalõiguse esemest ehk „ainest“ on dateeritud 13. oktoobriga 1942 ja viimane (teotamise süüteost) 8. aprilliga 1943. Kriminaalõiguses toimusid lisaks loengutele kindlasti seminarid, nähtavasti kaasuste lahendamise praktikumidena. Arhiivis on säilinud toimik nende näidiskohtuotsustega, mis Tallinna kindralkomissariaadist saadeti õigusteaduskonna dekaanile.⁶³ Osalt olid need pärit kohalikust, osalt nn Suur-Saksa kohtute praktikast. Dekaan edastas need näidisotsused kriminaalõiguse õppejõule Leesmendile, kes on need omakorda tagastanud dekaanile, märkides juurde, mis päeval üks või teine kaasus sai kriminaalõiguse seminaris „läbi võetud“. Võrdleva eraõiguse õpetamisel sai Leesment kasutada juba varem koondatud märkmeid, mida ta nüüd nähtavasti täiendas.⁶⁴ Igatahes on ta jätkanud arvepidamist toimunud loengute kohta samal lehel, kus on andmed varasemate aastate loengutest.

Ülikooli raamatukogu käsikirjade osakonnas säilitatakse ka Mart Nurga kaubandusõiguse loenguid, mida on kokku 713 lehekülge,⁶⁵ lisaks veel kaks mappi fragmentaarseid materjale⁶⁶. Vaevalt oleks temagi nii palju vaeva näinud oma loengute kirjanemisega, kui neid tegelikkuses ei oleks toimunud. Kaubandusõiguski ei kuulunud esimese õppeaasta ainete hulka.

⁶² TÜRKH KHO f 93, s 102: Leesment, L. Kriminaalõigus. 1942–1943.

⁶³ RA EAA 2100.15.81.

⁶⁴ TÜRKH KHO f 93, s 95: Leesment, L. Võrdlev eraõigus. Märkmed loenguteks Tartu Ülikoolis. 1933–1944.

⁶⁵ TÜRKH KHO f 177, s 11: Nurk, M. Kaubandusõiguse loengud. Tartu Ülikool, 1942.–1943. õppeaastal. L 1–254; TÜRKH KHO f 177, s 12: Nurk, M. Kaubandusõiguse loengud. Tartu Ülikool, 1942.–1943. õppeaastal. L 255–493; TÜRKH KHO f 177, s 13: Nurk, M. Kaubandusõiguse loengud. Tartu Ülikool, 1942.–1943. õppeaastal. L 494–713.

⁶⁶ TÜRKH KHO f 177, s 8 ja 9.

Alates 1943. aasta sügisest oli aga kindlasti häiritud kõikide kursuste õppetöö, sest katkestused olid saanud reegliks. Juba 1943. aasta kevadsemestri aruandes tuli õigusteaduskonna dekaani k.t Uluotsal tõdeda, et tööteenistus oli hakanud õppetööd segama: „Üliõpilaste osavõtt loengutest, seminaridest ja praktilistest töödest kuni veebruari kuu teise pooleni oli üldiselt rahuldav, siis aga, nähtavasti seoses tööteenistusse mobiliseerimisega, tugevasti vähenes ning semestri lõpuosas jällegi mõnevõrra paranes. Nõnda esimesel kursusel eelmainitud esimesel ajavahemikul oli loengutel kuulajaid 40–50, siis vähenes 10–12 ning hiljemini uuesti tõusis 20–25. Vanematel kursustel oli osavõtjaid oluliselt vähem. Ühtlasi aga vanemate kursuste osavõtjate arv polnud eelmainitud ajajärgude järgi nõnda kõikunud kui esimesel kursusel. /.../ toodud asjaoludel jäid paljudel üliõpilastel, eriti esimese kursuse omadel, kursuse ülesanded lõpule viimata.“⁶⁷

Tööteenistuse kõrval segas õppetööd seegi, et nii tudengid kui ka õppejõud osalesid metsa- ja turbatöödel, et varustada ülikooli küttega. Sellega tehti algust juba 1942. aasta talvel, mil ülikooli õppe-
metskonda Kastre-Peravalda saadeti kaks gruppi (22 ja 25 inimest) ülikooli töötajaid küttepuid varuma. Esimest gruppi juhtis õigusteaduskonna õppejõud Adolf Perandi, kelle käe all pidi teiste seas rasket metsatööd tegema ka näiteks ajalooprofessor Evald Blumfeldt. Metsatööd pidid jätkuma ka suvevaheajal, mil neile tuli lisaks veel turbalõikamine Ilmatsalus ja Raadi mõisa turbasoos (Tartu Ülikool 1942a). Postimehes ilmunud artiklist selgub, et 1943. aasta suveks oli Ilmatsalu turbaraba serva püstitatud ühiselamut varasemast tükk maad mugavamaks tehtud ja parasjagu täitsid seal oma kahenädalast töökohustust ka õigusteaduskonna professorid Maim ja Ein. Ülikooli majandusjuht J. Hannibal pidas töötempot igapäevase jõukohaseks ja arvutas välja, et kui ülikooli töötajaid oleks kütte varumisel rakendatud juba Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolis, oleks saanud elukutselise tööjõu arvelt kokku hoida umbes 3 miljonit senti (Tartu professorid 1943). Kui palju maksis professori põhitöö, mis turbatöö

⁶⁷ Tartu Ülikooli õigusteaduskond rektorile, 31. mai 1943. – RA EAA.2100.13.134, l 3.

ajal jäi kõrvale, ei ole ilmselt võimalik välja arvutada. Arvata võib sedagi, et oskamatu tööjõud ei olnud siiski kuigi tõhus ja juhtuda võis õnnetusigi. Professor Mart Nurk vigastas 1943. aasta suvel oma paremat kätt just turbatööl.⁶⁸

1944. aastal hakkas õppetööd mõjutama mobilisatsioon, eriti pärast seda, kui Uluots oli eestlasi oma 7. veebruari raadiointervjuus selleks otseselt üles kutsunud. 1944. aasta kevadsemestri järel esitatud aruandes on öeldud, et „kõrge protsent õigusteaduskonna üliõpilasi on tegev rindel ja muudel sõjatahtsatel aladel“.⁶⁹ 29. jaanuaril 1944 alanud kevadsemester olevat üldmobilisatsiooni tõttu lõppenud juba 15. veebruaril (Palamets 1982: 175). Samas jätkus tudengite eksamineerimine ikkagi ka pärast õppetöö katkestamist. Postimehes anti teada eksamiajad 1944. aasta aprilliks (Eksamite tähtpäevad 1944) ja ka eksamiprotokollide toimikus on mitmed protokollid, mis on pärit 1944. aasta veebruarile järgnenud ajast.⁷⁰ Oma käsikirjalises ülikooli ajaloo kronoloogias on Hillar Palamets väitnud, et õppetöö lõppes ülikoolis täielikult 26. märtsil, kui õhurünnaku tõttu Tartule olid enamiku õpperuumide aknad purunenud (Palamets 1980: 645). Kindralkomissariaadi haridusosakonna juhataja Hellmuth Weissi 1944. aasta 20. mai teade selle kohta, et eriõppekavad on tühistatud ja ülikool võib üle minna oma endistele eesti õppekavadele (Kauri 1962: 53), pidi paraku jääma tagajärjeta reaalses õppetöös. Küll aga jõudsid õigusteaduskonna õppejõud 4. juuliks 1944 töötada välja uue, ilma sõjaeriõppekava

⁶⁸ Mart Nurk an Kurt Stegmann, Dorpat, 30. September 1943. – TÜRK KHO f 177, s 2, l 3.

⁶⁹ Tartu Ülikooli õigusteaduskonna dekaan rektorile, 11. mai 1944. – RA EAA.2100.13.136, l 52.

⁷⁰ RA EAA.2100.10.249, l 7 (Leesment, võrdlev eraõigus, 17., 20. ja 22. mai), l 9 (Ilus, tsiviilprotsess, 29. aprill), l 14 (Nurk, kaubandusõigus, 31. märts), l 15 (Nurk, kaubandusõigus ja -protsess, 2. märts), l 18 (Ein, Rooma eraõiguse süsteem, 26. aprill), l 25 (Leesment, seminar kriminaalõiguses, 14. märts, 13. aprill), l 28 (Õunap, kriminaalprotsess, 13. märts), l 33 (Leesment, üldine ja õigusalade statistika, 24. mai), l 36 (Maim, finantsõigus, 24. aprill), l 40 (Ein, tsiviilprotsess, 12. aprill), l 46 (Nurk, töö- ja sotsiaalkindlustusõigus, 29. aprill), l 48 (Ein, Rooma õigus, 15. ja 26. aprill), l 49 (Maim ja Ein, rahvusvaheline õigus, 27. aprill), l 50 (Uluots, sissejuhatus õigusteadusse, 27. aprill), l 51 (Uluots, Ülevaade Eestimaa õigusallikate ajaloost, 27. aprill), l 52 (Uluots, õigusteaduse metodoloogia, 27. aprill).

piiranguteta nelja-aastase juurastuudiumi õppekava.⁷¹ Selles olid kõik vahepeal keelatud ained jälle kenasti ette nähtud.

Idaalade riigiministeriumi esindaja Kurt Stegmann von Pritzwald halvustas oma programmilises kirjutises idaalade kõrgkoolide tulevikuplaanidest „koolilikku õppeettevõtet“ iseloomustavat „vene kursuste-süsteemi, milles üliõpilased pidid kursuste kaupa oma erialateadmisi näitama“ ja mis niisugusena vastandus saksalikule vabale teadusetööle (*freie Wissenschaftsarbeit*) (Stegmann 1943: 31). Stegmann von Pritzwaldi programm oli aga suunatud tulevikku, uute saksa kõrgkoolide kujundamiseks vallutatud idaaladel. Tartu Ülikoolis säilitati nõukogude ajal sisse viidud kursuste süsteem ka Saksa okupatsiooni ajal. Sellest pidid kinni pidama nii uued kui ka nõukogude aastal alustanud tudengid. Kursuste süsteem võimaldas üliõpilasi ja nende edasijõudmist palju tõhusamalt kontrollida kui Eesti Vabariigi aegne ainete süsteem. Erki Tammiksaar osutab sellelegi, et sisuliselt toimus nn tööesuunamine. Kutse saamiseks tuli teha kahed eksamid: teaduskonna eksamid ja nn lõpueksamid. Esimesi võtsid vastu ülikooli õppejõud. Lõpueksamite juures pidi aga alati olema ka Eesti Omavalitsuse haridusdirektooriumi esindaja, kes muu hulgas otsustas, kas eksaminand sobib praktilisse teenistusse või mitte.⁷² Kui mõelda õigusharidusele, siis võis see olla ka mingi paralleel Saksa riigieksamite süsteemile – see on 19. sajandi Preisimaalt pärit ja Saksamaal tänini kasutusel lõpetamise kord, kus juristidiplomi omandamiseks tuleb teha ülikoolivälised riigieksamid.

Püüdes seda õppetöö osa kokku võtta, sõandan ma niisiis väita, et tunduvat väiksema õppejõudude koosseisu ja võib-olla ka madalama kvalifikatsiooniga üksikute ainete õpetamisel pakuti Saksa okupatsiooni ajal Tartu Ülikoolis siiski täiesti võrreldavat õigusharidust okupatsioonide eelse õigusteaduskonnaga. Päris kindlasti ei olnud tegemist nii piiratud valikuga, nagu kirjutasid ette sõjaeriõppekavade kohta käivad eeskirjad.

⁷¹ RA EAA.2100.13.104, I 122 jj (Õigusteaduskonna õppe- ja lõpetamise määrus), I 124 jj (Seletuskiri Õigusteaduskonna õppekava eelnõu juurde).

⁷² Eesti Omavalitsuse juhi otsus nr. 27, 25. jaanuar 1943; Hellmuth Weiss an Hjalmar Mäe, Reval, 5. Februar 1943; Prüfungsordnungen der Kriegssonderlehrgänge. – EAA, 2100.13.109, I 189, 194, 215–216. Ma tänan Erki Tammiksaart võimaluse eest lugeda tema valmivat eesti ülikooli ajaloo üldülevaadet juba käsikirjas.

Üliõpilasteadus ja selle soodustamine peaks olema samuti üks neid tunnusjooni, mis iseloomustab akadeemilist, mitte pelgalt praktilistele kutseoskustele orienteeritud haridust. Juba keiserliku ülikooli ajal oli Tartus saanud tavaks kuulutada välja auhinnatööde teemasid üliõpilastest uurijatele. See traditsioon jätkus Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolis, kus auhinnad anti kätte ülikooli aastapäevaaktusel 1. detsembril ja samal päeval kuulutati välja ka järgmise aasta auhinnatööde teemad. Saksa okupatsiooni ajal taastati ülikoolis see traditsioon kiiresti. Teemade väljakuulutamise tähtjast ei suudetud küll vanal moel kinni pidada. Rektori asetäitja, naistehaiguste professor Harald Perli pidi 1943. aasta 1. detsembril möönma, et võistlustööde teemade väljakuulutamine oli jäänud alles sama aasta veebruarisse ja nii olid üliõpilased kaotanud mitu uurimiseks sobilikku talvekuud. Ka suvine töökohustus võttis uurimisvõimalusi vähemaks (Eesti 1943). Õigusteaduskond oli ka aasta varem, 1942. aasta oktoobris edastanud rektorile teaduskonnapoolsed auhinnatööde teemad: „Eesti Omavalitsuse ülesehitus ja suhe Saksa Tsiviilvalitsusega“ haldusõiguse alalt, „Piiratud vastutusega seltsing“ kaubandusõiguse alalt ning „Erasüüdistaja õigused ja kohustused kehtiva Kriminaalkohtupidamise seadustiku järgi“.⁷³ Ma ei oska praeguses uurimise seisus öelda, kas need teemad üldse välja kuulutati. Võib ka olla, et mitte, sest nähtavasti kuulutati üliõpilastele 1943. aasta veebruaris õigusteaduses välja hoopis teemad, mis olid esitatud Eesti Omavalitsuse juhi poolt: „Noorsookaitse Saksa ja Eesti õiguse põhjal“ ning „Tähtsamad lahkuminekud Suur-Saksamaal ja Eestis kehtivate kriminaalseaduste vahel ja nende mõju ühiskondliku elu kujundamisel“. Mõlema teema eest oli auhinnaks määratud 500 riigimarka. See oli kaunis helde pakkumine. Näiteks arstiteaduskonnale esitatud teemaga „Maguna kuivekstrakti valmistamine ja selles toimeainete määramine“ käis kaasas auhinnaraha vaid 200 riigimarga jagu. Niisamuti olid odavamalt koteeritud matemaatika-loodusteaduskonnale pakutud teemad „Talvist liiklemist takistavaist põhjustest Eesti teedel seoses meteoroloogiliste elementidega“ (350 riigimarka) ja „Siseveekogude jäätumise

⁷³ Tartu Ülikooli õigusteaduskonna dekaani k.t. Jüri Uluots herra rektorile, Tartu, 23. oktoober 1942. – RA EAA.2100.10.113, l 1.

prognoosi võimalusi“ (300 riigimarka).⁷⁴ Ehkki näiteks filosoofiateaduskonnas kuulutati välja vaid teaduskonna oma teemad, näitab õigusteaduskonna kahe teema toetamine Eesti Omavalitsuse poolt, seejuures suhteliselt suure summaga, et üliõpilasteaduse edendamine ei olnud üksnes ülikooli sisemine ettevõtmine ja teaduslikkust ei piiratud ka sõjaeriõppekavaga erialal nagu õigusteadus. Õigusteaduskond nähtavasti arvestas sellega, et saab auhinnatööde teemad välja kuulutada ka 1944. aastaks. Igatahes olid need teaduskonnas juba kokku lepitud: „Talundite pärimine võrdlevas käsitluses / *Das Erbrecht der Bauernhöfe in rechtvergleichender Darstellung*“ tsiviilõiguse ja „Tulumaks kehtivas õiguses Eestis / *Einkommensteuer nach dem in Estland geltenden Recht*“ finantsõiguse alalt.⁷⁵

Kindel on see, et 1943. aastal auhinnatöid kirjutati ja auhinnati. Kogu ülikooli peale 1943. aastal välja kuulutatud 15 teema kohta laekunud töödest peeti nelja auhinna vääriliseks. Nende nelja seas oli ka õigusteaduslik töö – omavalitsuse juhi esitatud esimesel teemal noorsootööst oli märksõnaga „Noorsookaitse on rahvakaitse“ esitanud võistlustöö hilisem Tartu ülikooli õigusajaloo õppejõud Otu Ibius (Eesti 1943; Ibius 1943⁷⁶). Tööd peeti professorite Perandi ja Nurga arvamuste põhjal II auhinna vääriliseks.⁷⁷ Kogu ülikoolis auhindamisele läinud nelja töö peale antigi välja vaid üks esimene auhind (matemaatika-loodusteaduskonnas Sergei Kährinile diatomiiditeemalise uurimuse eest), kõik ülejäänud auhinnad olid teised. Ehkki põllumajanduse teemadel auhinnati lõpptulemusena enim töid, oli neid absoluutarvult siiski vaid kaks. Nii ei saa ka selles seoses väita,

⁷⁴ Tartu Ülikooli auhinnatööde teemad 1943. a. – RA EAA.2100.10.113, l 6.

⁷⁵ Auhinnatööde teemad 1943/44. aastaks. – RA EAA.2100.10.113, l 5.

⁷⁶ Ülikooli raamatukogus on sama töö teine eksemplar ekslikult kataloogitud Vera Poska-Grünthali teosena. Auhinnatööd vormistati algupäraselt ilma autorit ära märkimata. Alles siis, kui pidulikul aktusel oli avatud ümbrik, selgus töö autor ja ülikooli sekretär kirjutas autori nime ning omistatud auhinna käsitsi käsikirja tiitellehele. Raamatukogus Poska-Grünthalile omistatud sama pealkirjaga käsikiri on identne Ibiuse auhinnatud tööga – viimane on ilmselgelt kopeerpaberi variant samast masinkirjast, mis on masinkirjast endast paremini loetav. Ka on siin vead käsitsi ära parandatud ning masinkirjas käsikirja vajadusel täiendatud.

⁷⁷ Tartu Ülikooli õigusteaduskonna dekaani k.t. Jüri Uluots härra rektorile (ärakiri), [Tartu,] 27. november 1943. – RA EAA.2100.10.113, l 1.

nagu oleks Saksa okupatsiooni ajal toetatud vaid sõja jaoks puhtpraktiliselt vajalikke tudengiuurimusi või erialasid.

Teadusliku järelkasvu ettevalmistamine ja kraadide kaitsmine

On veel üks kõrvalekalle, mis ei taha kuidagi kokku klappida pildiga teooriavaenulikust ja üksnes kutseharidusele orienteeritud õppeasutusest. Juba 1941. aasta lõpul oli antud ülikoolis luba kaitsta magistri- ja doktoritööid. Terve ülikooli peale oli päris palju neid, kellel tööd olid kas päris või peaaegu valmis, aga ootasid kaitsmist. Selles laines – 1941. aasta lõpul ja 1942. aasta alguses – kaitsti kogu ülikooli peale 6 doktoritööd ja anti 12 magistrikraadi (Tartu Ülikool 1942b). Nende hulka kuulus ka õigusteaduskonnas 26. jaanuaril 1942⁷⁸ magistrikraadi saanud „dipl. edasiõppija haldusõiguse ja -protsessi alal“ Voldemar Eiso tööga politsei pädevusest ja organisatsioonist (Eiso 1941). Eiso magistritöö oli edasiarendus tema 1937. aasta diplomitööst Eesti Vabariigi politsei kohta (Eiso 1937), mis oli lasknud tal lõpetada ülikooli *cum laude* diplomiga. Kui Eiso diplomitööst oli suurem osa pühendatud Eesti kehtiva politseiõiguse ja -organisatsiooni analüüsile, siis magistritöö on pigem teoreetiline. Esmane alus sellele oli juba omaaegse diplomitöö teoreetilises sissejuhatuses, kuid magistritöö on selgelt kõrgemal teaduslikul tasemel, pikem ja põhjalikum. Silma torkab seegi, et kui diplomitöös on kasutatud eesti- ja venekeelseid allikaid, siis magistritöö kasutatud kirjanduse loetelus on tublisti ka saksakeelset kirjandust. Enamasti on see pärit Hitleri pöörde eelsest ajast. Tööst võib leida ka mõne näite „Eesti endise positiivse õiguse“ kohta (Eiso 1941: 30, 37).

Sõjaeriõppekavade sisseadmise määruse punkt 4 ütles otsesõnu, et neil erialadel ei lubata kuni sõja lõpuni tegeleda teadusliku järelkasvuga (Blank 1991: 21). Määrus oli pärit 24. augustist 1942. Juba sama aasta esimeses pooles oli võetud aga õigusteaduskonda nn diploomitud edasiõppijaiks ehk teadusmagistrantideks Väino Riismandel finantsõiguses, Ervin Pang kriminaalõiguses, Villibald Kangro

⁷⁸ Käsikirjaline mäрге töö tiitellehel: „Mag. juris 26. I 1942“.

kriminaalprotsessis ning Eduard-Osvald Traat töö- ja sotsiaalkindlustusõiguses. Tegemist oli erialadega, kus teaduskond oli kaotanud endised professorid või nooremad õppejõud. Niisiis tegeleti just nimelt teadusliku järelkasvu ettevalmistamisega ülikooli enda tarbeks, mitte pelgalt ametnike koolitamisega okupatsiooniaegse omavalituse asutustele, nagu nägi ette eriõppekavade määrus. Ametnikule piisanuks ülikooli lõpudiplomistki. Ka varem õigusajalooga tegelenud Perandi ümberorienteerimine haldusõigusele on seletatav suurte kaotustega just selles õigusteaduse valdkonnas. Haldusõigusliku kirjanduse läbitöötamine, Saksa haldusõigusteaduse hetkeolukorra väljaselgitamine ning kontaktide loomine sealsete õppejõududega olidki tema ülesanded, kui ta 1942. aasta septembris-oktoobris oli haridusdirektoraadi toetusel lähetatud Saksamaale.⁷⁹

Magistrikraade anti aastatel 1941–1944 õigusteaduskonnas tähelepanuväärselt palju. Tartu Ülikooli õigusteaduskond andis aastail 1926–1944 kokku 34 magistrikraadi, neist kümme Saksa okupatsiooni ajal.⁸⁰ Eisost oli eespool juba juttu. 1943. aastal kaitses Johan Tohvert magistr töö vargusest kehtivas õiguses (Tohvert 1943). Ka see töö oli edasiarendus tema diplomitööst⁸¹ (Tohvert 1942), kuid magistr töö oli teemat tugevalt täiendatud võrdleva ja ajaloolise dimensiooniga. Niisiis taas mitte kutseoskuste, vaid enama teaduslikkuse suunas. Ülikooli raamatukogus säilitatav käsikiri võib olla ka hiljem köidetud – selle vahel on veel üks lahtine tiitelleht, millel on märges töö andmisest hindamiseks professoritele Leesmendile ja Einile 6. mail 1943. Sellel

⁷⁹ Aruanne dr. iur. Adolf Perandi tööst Saksamaal saksa haldusõigusega tutvumisel septembri ja oktoobri kuul 1942. aastal. – TÜRK KHO f 55 n 2 s 56, l 2–6.

⁸⁰ RA, EAA 2100.11.13, l 19–19p.

⁸¹ Erki Tammiksaar juhtis mu tähelepanu sellele, et diplomitöid ei oleks tohtinud Saksa okupatsiooni aegses ülikoolis üldse olla – õpingute lõpus vabatahtlikult esitatud uurimistöe tunnustati kas magistrikraadi vääriliseks või mitte. Minu uuritud materjalides on siiski ka tollest ajast pärit töid, mida tiitellehel nimetati diplomitööks ja mis samas leiduva käsikirjalise märke järgi õppejõult, kellele eksamite üldkorraldaja või dekaani k.t oli töö hindamiseks andnud, olid „arvestatud diplomitööna“ (Tohvert 1942; Tammelo 1942; Riismandel, E. 1942). On võimalik, et need olid siiski kõik tööd, mis olid korra juba nõukogude aastal diplomitööna esitatud, kuid tuli nüüd n-ö ümber arvestada, sest nõukogude-aegseid lõpetamisi ei tunnustatud. Samas ei ole neist tööd säilinud 1940. või 1941. aasta variante.

tiitellehel on Tohverti töö pealkiri „Vargus õigusteoreetiliselt ja õigusajalooliselt“. Need mõlemad olid õigusteaduse valdkonnad, mis oleksid pidanud eriõppekava järgi olema välistatud. See võiski olla põhjus, miks töö lõppvariandi põhipealkiri oli sõnastatud juba diplomitööst tuttavas kirjeldavas laadis: „Vargus kehtivas kriminaalseadustikus“.

Kui Eiso ja Tohvert jätkasid varem alustatud uurimisteedadega, siis nende kõrval leidis ka ambitsioonikamaid ettevõtmisi. 1943. aasta 28. septembril tunnistati mag. jur. kraadi vääriliseks Väino Riismandeli töö kehtivast käibemaksuõigusest (Riismandel 1943). Tegemist oli mahukaimaga tollastest õigusteaduslikest magistritöödest. Töö 348 leheküljele mahub ka ajalooline ja võrdlevõiguslik sissejuhatus teemasse. Aktuaalselt kehtiva käibemaksuõiguse käsitus on selgesti seostatud üldise maksundusõigusliku teooriaga. Riismandel on oma magistritöö valmimiskohana märkinud Jena.⁸² Erinevalt Eisost ja Tohvrst oli Riismandeli töö uuel, mitte juba diplomitöö tasemel läbikirjutatud teemal. Riismandel oli lõpetanud majandusteaduskonna 1939. aastal õigusteoreetilise diplomitööga õigusnormi ajalisesest kehtivusest (Riismandel 1939). Muidugi käis selles esitatud analüüs ka majandus- ja maksundusõiguslike normide kohta, nii et võrreldes hilisemate dissertatsioonidega ei olnud siiski tegemist hoopis kaugele jääva valdkonnaga. Riismandeli uurimishuvi kaugenemist õigusteooriast ja jõudmist tunduvalt praktilisema, kehtiva maksuõiguse alale ei saa siiski seostada sõjaeriõppekavaga seotud piirangutega. Pigem oli tegemist autori isiklike valikute ja teaduslike püüdlustega.

Tulevane maailmakuulus õigusfilosoof Ilmar Tammelo liikus oma uurimishuvidega täpselt vastupidises suunas – tsiviilõigusest kirjutatud diplomitööle (Tammelo 1942) järgnes „8. XI 1943. /.../ *magister iuris* kraadi vääriliseks“ tunnistatud magistritöö, mis oli ilma igasuguste mööndusteta kõige puhtamat sorti õigusteooria või koguni õigusfilosoofia. Ka Tammelo töö oli võrdlemisi mahukas⁸³ ning kandis

⁸² Vahetult pärast sõda, 1945. aastal, kaitses ta Jena ülikoolis ka oma doktoritöö kommunaalmaksudest Eestis aastail 1918 kuni 1944 (Riismandel 1945). See pidi paraku jäämagi õigusajalooliseks tagasivaateks, sest seal käsitletud maksuõigus Eestis enam kunagi ei kehtinud.

⁸³ Tammelo töö oli 167 lk pikk, kui samas nt Eisol 69 lk ja Tohvertil 103 lk. Tammelo magistritöö on kättesaadav ka avaldatud variandis (Tammelo 1993).

pealkirja „Õigusnorm ja ta struktuur“. Autor oli oma ambitsioonist täiesti teadlik, nagu võib lugeda kohe eessõnast: „Käesoleva töö teema arendus sunnib paratamatult kokku põrkama õigusteaduse põhilisimate, raskeimate ja seni rahuldavat lahendust mitteleidnud probleemidega. /.../ seletub ühtalt mu filosoofiliste huvidega, teisalt mu veendumusega, et juriidilisi spetsiaalküsimusi saab teadlane edukalt ja põhjendatult alles siis lahendada, kui ta tegelikult on püüdnud saavutada endale mingisugust selgust juriidiliste põhiprobleemide suhtes.“ (Tammelo 1943: 1) Ka aimub siit tööst juba suund, mis sai hiljem Tammelo „firmamärgiks“ õigusteoorias – juriidiline sümbolloogika. Kui Tammelost sai pärast magistritöö kaitsmist teaduslik stipendiaat, pidi ta ametlikel andmetel edaspidi spetsialiseeruma tsiviilprotsessi õigusele. Järvelaid oletab, et selle plaani taga oli Uluots (Järvelaid 1993: 20). Kõlab usutavalt, sest tsiviilprotsessi õpetamiseks ja uurimiseks vajas õigusteaduskond uut õppejõudu – Uluotsa vastutada pidi selle aine õpetamine jääma vaid ajutiselt.

Saksa okupatsiooni aegses Tartu Ülikoolis jõudsid magistrikraadini veel Arnold Talistu 14. detsembril 1943 ja August Mölder 28. aprillil 1944. Talistu jätkas üldisemal tasemel teemaga, mis oli olnud juba tema 1942. aasta lõputööl (Talistu 1943 ja 1942). Mölder oli võtnud käsile täiesti uue teema⁸⁴ ja käsitles autoriõigust – seejuures taas pigem abstraktsel teoreetilisel tasandil, mitte mõne praktilise üksikküsimuse kaudu (Mölder 1944). Järvelaid mainib tollaste magistriks saanute seas ka Väino Riismandeli „tulevast“⁸⁵ abikaasat Elli Silda (Järvelaid 2015: 132). Mingit märki Tartus kaitstud magistritööst siiski säilinud pole ja muude allikate järgi kaitses Elli Sild Riismandel võrdleva õigusteaduse magistri (*Master of Comparative Law, MCL*) George Washingtoni ülikoolis Ameerika Ühendriikides⁸⁶, niisiis alles pärast emigreerumist. See muidugi ei välista töö kirjutamise alustamist veel Tartus. Stipendiaadi või „diploomitud edasiõppijana“ ta tollastes õigusteaduskonna

⁸⁴ Tema diplomitöö, mis 1938. aastal võimaldas lõpetada õigusteaduskonna *cum laude*, oli kihlusest võrdlev-ajaloolises perspektiivis (Mölder 1938).

⁸⁵ Riismandelid abiellusid juba 1942. aastal, seega enne väidetavat magistritöö kaitsmist.

⁸⁶ Vt nt <https://www.dignitymemorial.com/obituaries/washington-dc/elli-riismandel-6251807> (1.9.2022).

aruannetes siiski ette ei tule. Diploomitud edasiõppijana teaduskonna stipendiaadiks jäänud Ilmar Arens alustas oma tööga kindlasti juba Tartus, kuid ei jõudnud seda siin valmis.⁸⁷ Ometi sai ta selle lõpetada ja kaitsta doktoritöona pärast sõda Heidelbergis (Arens 1946). Tema tegemistest tuleb siin edaspidi seoses õigusteaduskonna teadusprojektidega Saksa okupatsiooni ajal veel pikemalt juttu.

See võrdlemisi pikk nimekiri teadusmagistreid teeb tollaseid õigusakte näinud uurija mõneti nõutuks. Teaduskraadide andmise õigust ei oleks tohtinud ülikoolil õigusteaduses ja mitmel muulgi erialal üldse olla. Järvelaid väidab, et seda sai teha, kuna Hjalmar Mäe pani 1942. aasta jaanuarist uuesti kehtima Eesti Vabariigi aegse Tartu ülikooli seaduse (Järvelaid 2015: 132). Tartu ülikooli seaduse kehtimisele oli küll teinud lõpu juba Eesti Vabariigi aegne ülikoolide seadus 1937. aastast. Õige on aga see, et 1942. aasta 24. jaanuari ülikoolide seaduse muutmise seadusega⁸⁸ jäeti muutmata need paragrahvid, mis puudutasid ülikooli õigust anda teaduskraade (§-d 109 ja 111). Ent seadusest üksi ei piisanud. Teaduskraadi sai kaitsta, kui rektor tegi vastava esildise, mille alusel andis Eesti Omavalitsuse haridusdirektor Mäe iga kord välja eriloa. Seda eesõigust said kasutada siiski vaid need, kes olid alustanud oma magistri- või doktoriõpinguid juba Eesti Vabariigi ajal.

1942. aasta suveks olid saanud doktorikraadi kaitsmise loa koguni neli noort õigusteadlast: Richard Ränk rahvusvahelises õiguses, Hillar Randalu ja Endel Köstner, mõlemad kriminaalõiguses, ning Vera Poska-Grünthal.⁸⁹ Viimatinimetatu puhul ei ole teaduskonna aruandes mainitud valdkonda. Võib-olla selle pärast, et Poska-Grünthal oli oma doktorieksamid juba enne okupatsiooni sooritanud – tollal eksamineerisid teda Kliimann haldusõiguses, Uluots õiguse üldõpetuses, Maim riigiõiguses ja Piip rahvusvahelises õiguses (Poska-Grünthal 1975:

⁸⁷ Ta ise nimetas selle teema „uurimistulemuste ajaloolise ekstrakti“ avaldamiseks Pärnu ajalehes Uus Elu ilmunud artiklit venelaste ja tatarlaste rөөvkäikudest Pärnumaale Ivan Julma ajal (Arens 1943b). Diploomitud edasiõppija Ilmar Arensi aruanne I semestri eest 1943. – RA EAA.2100.15.20, l 20.

⁸⁸ Ülikoolide seaduse muutmise seadus [24. jaanuar 1942]. – EAA, 2100.13.104, l 12–18.

⁸⁹ Tartu Ülikooli õigusteaduskond rektorile, 16. juuli 1942. – RA EAA.2100.13.133, l 137.

123). Kliimann oli juba varem innustanud Poska-Grünthali teadustööle. Tema oli ilmselt ka see, kes julgustas Eesti esimest õigusteadusliku magistriskraadi kaitsnud naist⁹⁰ jätkama ülikooli õppejõuna ning võtma sihikule doktorikraadi. Igatahes olevat doktoritöö teema – sedakorda noorte kaitses karistusõiguses – lepitud kokku just Kliimanniga (Poska-Grünthal 1975: 123). Selleks ajaks, kui Vera Poska-Grünthal sai oma doktoritöö käsikirja valmis,⁹¹ olid kunagistest eksamineerijatest alles vaid Uluots ja Maim. Uluots olevat viibinud sageli Tallinnas, „töötades oma kodumaa kasuks selles suunas, et sakslaselt välja tingida seaduslikku alust eestlaste õiguste kindlustamiseks omal maal, mida saksa okupatsioon ähvardas täielikult ära pühkida“. Nii jäigi kunagistest eksamineerijatest üle vaid Maim, kellele töö läbi vaatamiseks esitada. Maim olevat tööd kui sellist kiitnud ja pidanud õigeks ka töö põhilähtekohta, „et noort seaduse vastu eksijat tuleb teisiti kohelda kui täiskasvanud kurjategijat“. Samas leidnud professor, et töös esitatud „seisukohad käivad risti vastu kõigile nendele õigusemõistetele, mis valitsesid tookord diktatuurimaadel, seega ka Saksa maal, kus dekreedioiguse asemel valitses ühe isiku omavoli, samuti kui N. Liidus.“ Seepärast tulevat töö aktuaalses olukorras ümber teha, „mille kohta ta ise arvas, et ma kunagi ei nõustu. Tal oli õigus, seda ei võinud ma teha“ (Poska-Grünthal 1975: 135). Tundub, et Maimi ja Poska-Grünthali arutelu(d) viimatinimetatu doktoritöö üle pidi(d) toimuma 1943. aasta lõpupoole. Maim nähtavasti tundis natsionaalsotsialistlikku noortekohtuseadust 6. novembrist 1943. Selle seadusega kaotati suur hulk erikohtlemismeetmeid, mis olid Saksa noorsookaristusõigusesse jõudnud 1923. aasta noortekohtuseadusega. Üldkaristusõiguse rakendamisala laiendati taas ka noortele kurjategijatele, „kui seda nõuab terve rahvatundmus teo toimepanija eriti põlastusväärse meeletatuse või teo raskuse tõttu“ (Reichsjugendgerichtsgesetz 1943, § 20 lg 1). Muu hulgas võimaldas uus seadus noorukeid surmaga mõista. Kasvatusemeetmena võeti laialdaselt kasutusele arest. On

⁹⁰ Poska-Grünthali magistritöö oli noorte tööõiguslikust kaitses (Poska-Grünthal 1939).

⁹¹ Oma mälestustes väidab ta, et sai töö lõplikul kujul valmis 1943 (Poska-Grünthal 1975: 135), ülikooli raamatukogus säilitatav käsikiri on dateeritud 1942 (Poska-Grünthal 1942).

selge, et Poska-Grünthali kohtlemis- ja kasvatusideoloogiast kantud käsitus neile uutele tendentsidele ei vastanud. Eks võis karta sedagi, et erinevalt magistritöödest oleksid Saksa järelevalveasutused olnud doktoritöö puhul tähelepanelikumad ja nõudlikumad. Igatahes jäi Vera Poska-Grünthali doktoritöö kaitsmiseks esitamata.

Tartus jäid kaitsmata ka ülejäänud kolme dissertandi tööd. Köstner kaitses oma doktorikraadi 1943. aastal hoopis Tübingenis (Köstner 1943), Ränk aasta hiljem Heidelbergis (Ränk 1944). Hillar Randalul jäi kraad sõja ajal kaitsmata, kuid Album Academicumi andmetel atesteeriti ta 1940. aasta magistritöö põhjal 1949. aastal õigusteaduse kandidaadina ja 1977 kaitses ta NSVL Prokuratuuri Instituudis ka doktoritöö.

Võimalik, et Saksamaale suunduti dissertatsioone kirjutama ja kraade kaitsma, kuna seal oli teaduskirjandus kättesaadav. Otsesõnu kurtis kirjanduse kättesaamatust ja üldse raskusi välismaiste instituutidega suhtlemisel Richard Ränk oma aruandes 1942. aasta kevadkuude kohta, mil ta olevat siiski tegelenud riikide tunnustamise probleemiga rahvusvahelises õiguses.⁹² Endine rahvusvahelise õiguse õppetooli ajutine abiõppejõud Ränk oli esitanud taotluse jätkata oma Soomes, Inglismaal ja Hollandis alustatud uurimistööd, millele tegi lõpu sõda ja ülikoolist vallandamine nõukogude aastal, veel enne ülikooli osalist taasavamist – 18. jaanuaril 1942.⁹³ Septembris 1942 anti Postimehes teada, et haridusdirektooriumi toel sõitis Saksamaale neli õigusteaduskonna nooremõppejõudu: vanemassistentid magistrid Ränk ja Köstner, doktor Adolf Perandi ning seminariraamatukogu abijõud Riismandel. Perandi ja Ränk pidid asuma tööle Berliini ülikooli juures, Perandi kaheks ja Ränk viieks kuuks. Köstner ja Riismandel läksid Münchenisse, kuhu viimane pidi jääma vaid üheks kuuks, aga Köstner kuni järgmise aasta 1. veebruarini (Ülikooli õppejõude 1942). 1943. aasta mai lõpust pärit aruande järgi olid nad mõlemad haridusdirektooriumi stipendiaatidena endiselt Saksamaal.

⁹² Riigi- ja rahvusvahelise õiguse v[anem]assistent mag. iur. Richard Ränk õigus-
teaduskonna dekaanile, Tartu, 10. juuli 1942. – RA EAA.2100.13.133, l 151 ja 151p.

⁹³ Mag. jur. Richard Ränk Tartu Ülikooli rektorile, Tartu, 18. jaanuar 1942. – RA
EAA.2100.15.73, l 6. Rektoraadi registreerimismärge on küll alles ülikooli taas-
avamise järgne, 31. jaanuarist.

Ülikooli enda arvel olid Tartus kohapeal veel kolm stipendiaati (Eiso, Reintalu⁹⁴, Elken⁹⁵) ja üksteist diplomitud edasiõppijat, keda 1943. aasta aruandes ei ole nimeliselt välja toodud.⁹⁶ Järgmise aasta algusest näib pärinevat rektori üleskutse esitada sooviavaldusi reisistipendiumiteks – taotlustes osutatakse tema kirjale 18. jaanuarist 1944. Politseiõigusega alustanud Voldemar Eiso oli vahepeal asunud tegelema töö- ja sotsiaal-kindlustusõigusega ning taotles 1944. aasta suvesemestriks stipendiumi enesetäiendamiseks Saksamaal (*sic!*) Viinis. Tema taotlust toetasid professorid Nurk haldusteaduste instituudi juhataja k.t-na ja Uluots õigusteaduskonna dekaani k.t-na.⁹⁷ Professor Ein nõutas August Möldrile võimalust esitada stipendiumitaotlus hiljem – kui on selgunud, millise ülikooli juurde saaks minna.⁹⁸ Veel 1944. aasta mais kinnitati diplomitud edasiõppijaiks Eduard Nirk tsiviilõiguses⁹⁹ ning juunis Ilmar Arens Eestimaa õiguse ajaloo alal¹⁰⁰ ja Endel-Leonhard Pödder kaubandusõiguses¹⁰¹.

Kõige selle taustal ei saa kuidagi väita, nagu oleks teadusliku järelkasvu ettevalmistamine lükatud ebamäärasesse tulevikku pärast sõja lõppu. 1943. aasta mai lõpust pärit aruandes on öeldud sedagi, et „õppe- ja uurimisvahendite (raamatute) hankimisel teaduskonna instituutidele on käesoleval semestril olnud paremaid tulemusi kui eelmisel, sest mitmed varem tehtud tellimised leidsid täitmisi, täielikult või osaliselt“. Niisiis muutusid teadustöö võimalused ka Tartus kohapeal tasapisi paremaks.

⁹⁴ Olev Reintalu oli 1942. aastal lõpetanud õigusteaduskonna *cum laude* diplomitööga jahiõigusest (Reintalu 1942).

⁹⁵ Ilmselt Jüri Elken, kes oli lõpetanud õigusteaduskonna 1939. aastal *cum laude* ja oli Album Academicumi andmete järgi II maailmasõja ajal Frederkingi seebivabriku juhataja Tartus.

⁹⁶ Tartu Ülikooli õigusteaduskond rektorile, 31. mai 1943. – RA EAA.2100.13.134, l 4.

⁹⁷ Haldusteaduste Instituudi vanemassistent Voldemar Eiso Haldusteaduste Instituudi juhatajale, 24. jaanuar 1944. – RA EAA.2100.15.73, l 86–86p.

⁹⁸ Prof. E. Ein T. Ü. Õigusteaduskonna dekaanile, Tartu, 25. jaanuar 1944. – RA EAA.2100.15.73, l 87.

⁹⁹ Tartu Ülikooli rektori sekretär Õigusteaduskonna dekaanile, Tartu, 19. mai 1944. – RA EAA.2100.15.20, l 135. Nirk oli alles samal aastal lõpetanud *cum laude* diplomiga asjaõigusliku lõputööga (Nirk 1944).

¹⁰⁰ Tartu Ülikooli rektori sekretär Õigusteaduskonnale, Tartu, 16. juuni 1944. – RA EAA.2100.15.20, l 15.

¹⁰¹ Tartu Ülikooli rektori sekretär Õigusteaduskonna dekaanile, Tartu, 16. juuni 1944. – RA EAA.2100.15.20, l 156.

Teaduslik uurimistöö Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas

Kui rektor Kant andis 1942. aasta I semestri lõpus Postimehele intervjuu ülikoolis toimuva kohta, oli juttu ka „mittetöötavate teaduskondade“ õppejõudude tegemistest. Rektor rõhutas, et nad ei ole kaugeltki mitte ilma tööta. Eksameid jms sai juba eespool mainitud. Samuti seda, et mõned õppejõud osalesid töötavate teaduskondade õppetöös. Loodus- ja arstiteaduste poolel oli see tavalisem kui juristide seas. Küll aga käis õigusteaduskonna õppejõudude kohta see, mida rektor rääkis uurimisülesannetest: „Edasi on peaaegu kõigile õppejõududele jagatud mitmesuguseid uurimisülesandeid. Käsil on rohkearvuliste saksa-eesti ja eesti-saksa teaduslike oskussõnastike koostamine, redigeerimine ja väljaandmine /.../. Samuti on mainitud õppejõud koostanud mitmesuguseid ülevaateid, aruandeid ja seisukohti küsimustes, mida vajavad administratiivasutused ja sõjalised võimud.“ (Tartu Ülikool 1942b) Semestrite kaupa esitatud tegevusaruannetest tuleb tõepoolest välja, et enam-vähem kõik õigusteaduskonna õppejõud löid kaasa juriidilise oskussõnastiku koostamises. Kuivõrd see võis või sai erineda 1934. aastal ilmunud „Õigusteaduse sõnastikust“ (Karlson/Veski 1934), on omaette küsimus. Vastust mul ei ole, sest mulle ei ole veel kätte juhtunud sõjaaegse sõnastikutöö materjale. 1942. aasta juuliks oli uue sõnastikuga jõutud E-täheni.¹⁰² Kui 1934. aasta sõnastiku puhul oli olnud õigusteaduskonna poolne toimetaja ja koordinaator Elmar Ilus, siis nüüd juhtis sõnastiku tegemist Ernst Ein.

Kanti mainitud ülevaateid tuli koostada mitmel õigusteaduskonna õppejõul. Juba alates 1941. aasta augustist oli Uluots koostanud erinevatele Saksa asutustele ülevaateid eestlaste rassilisest kuuluvusest ja koosseisust¹⁰³ (august 1941), Eesti õiguse ajaloolistest seostest õhtumaa,

¹⁰² RA EAA.2100.13.133, l 144, 146.

¹⁰³ Arvatavasti on tegemist sama dokumendiga – Über den rassistischen Bestand und die rassische Zugehörigkeit der Esten, 2. August 1941 –, millest on juttu ka Kallingu ja Tammiksaare tuumakas artiklis Tartu Ülikooli teadustegevusest Saksa okupatsiooni ajal (Kalling/Tammiksaar 2021: 41). Nad on seal öelnud, et Uluotsa allkirja kandnud kirjatükk oli hoopis antropoloogi ja rassiteadlase Juhan Auli koostatud. Erki Tammiksaar tegi mulle kättesaadavaks ka koopia sellest dokumendist,

eelkõige Saksa õigusega (september 1941), 1939. aasta Eesti ja NSVLi vahelise vastastikuse abistamise kokkuleppe sõlmimise käigust ja läbirääkimistest (oktoober 1941) ning bolševistlikust režiimist Eestis Nõukogude okupatsiooni aastal¹⁰⁴ (november 1941).¹⁰⁵ Rooma õiguse professor Ernst Ein koostas koos kaubandusõiguse erakorralise professori Mart Nurgaga Saksa välikomandantuurile saksakeelse referaadi „Nõukogude režiim Eestis 1940–1941“. Üheskoos valmistasid nad ka majandusdirektooriumi jaoks ette eelnõu bolševike poolt riigistatud varade tagasiandmise kohta ning kavandi „üleminekuaja normide kohta seoses tsiviilseaduste uuesti kehtimahakkamisega“.¹⁰⁶ 1942. aasta teisel lühi-

mis Ken Kallinguni jõudis Tšehhi Rahvusarhiivist Prahast. On selge, et seal sisalduv sedastus enamiku eestlaste rassilisest kuuluvusest põhja rassi, koos analüüsi põhja rassi segunemisest ja levikust Eestis toetub Auli uuringutele ja uurimistulemustele ning selle algtekst võib ollagi Auli koostatud. Dokumendi teine osa, kus püütakse ajalooliste sündmuste ja protsesside abil selgitada, miks Lääne-Eestis on levinud põhja rass ja mujal selle segu idabalti rassiga või idabalti rass sootuks domineerimas, tundub siiski olevat Uluotsa looming. Poliitiline lõppjärelendus või koguni apell, et eestlastele kui Läänemere idakalda kõige põhjarassilisemale rahvale tuleks kindlustada vastav eeliseisund teiste Ida-Baltikumii rahvaste seas ja nad väärivad riiklikku iseseisvust, viitab selgelt rahvuspoliitika ja vähem rassiteadlase käekirjale. Sakslastele taheti näidata, et eestlased on rassiliselt sobivad ennast ise valitsema ja väärivad selle asjaolu tunnustamist ka Saksa võimude poolt. Pole välistatud, et rassikuuluvuse argumendile toetuva teksti panidki kokku vanad sõbrad ja kolleegid Eesti Rahvuslaste Klubist Aul, Kant ja Uluots üheskoos ning on võimalik, et panustajaid oli veelgi. Uluots on seda programmi list teksti oma aruandes küll üksnes enda tööna nimetanud. Tõenäoliselt tegi ta seda seepärast, et tema oli dokumendi ainsana allkirjastanud ja oli valmis vastutama tagajärgede eest, kui Saksa võimud oleksid reageerinud repressioonidega.

¹⁰⁴ Jüri Uluots (Professor an der Universität Dorpat), Über die Bolschewikenherrschaft in Estland 1940–41. Dorpat, 11. Oktober 1941. – RA EAA.2100.15.65, l 98–121. Kas sellega seostub kuidagi ka Rahvusraamatukogus leiduv ja kataloogi järgi Uluotsale kui autorile omistatud 75-leheküljeline kirjutis „Die Sowjetunion und die baltischen Staaten“, ei ole selge. Rahvusraamatukogu kirje järgi ilmus viimatinimetatu Berliinis ja väljaandjaks peetakse Saksa informatsioonitalitust (Deutsche Informationsstelle). Tundub, et sama kirjutis (masinkirjalise käsikirjana?) on olemas ka Baieri Riigiraamatukogus, kuid seal on väljaandjaks nimeetatud okupeeritud idaalade riigiministeeriumi. Artikli kirjutamise ajal ei olnud mul kahjuks ligipääsu kummalegi eksemplarile.

¹⁰⁵ Aruanne tööst aug. 1941 – 1. apr. 1942 ning lähem töökava, prof. J. Uluots, Tartu, 8. aprill 1942. – RA EAA.2100.13.133, l 14.

¹⁰⁶ Prof. E. Ein õigusteaduskonna eksamite üldkorraldajale, Tartu, 8. aprill 1942. – RA EAA.2100.13.133, l 16.

kesel semestril koostas Ein ülevaate „Praegu kehtiva õigusemõistmise korralduse kohta Eestis“.¹⁰⁷ Uurimisülesandeid andis ka rektor. Nii pidid näiteks Elmar Ilus õigusteaduskonnast ja Evald Blumfeldt filosoofiateaduskonnast koostama ülevaate poliitilise kasvatus- ja selgitustöö kohta Tartu ülikoolis nõukogude ajal 21. juunist 1940 kuni 10. juulini 1941.¹⁰⁸ Ka Uluots koostas rektori ülesandel 1942. aasta aprillist juulini veel mitu ülevaadet: „a) Eestlaste rahvuspärane seisund ja poliitiliste jõudude areng Eestis (ajaloos ja praegu); b) Eestlaste ja hõimurahvaste rahvuspärase seisundi areng Taga-Peipsi (Ingerimaa) alal; c) Põhiprobleeme Taga-Peipsi valitsemiskorraldamise suhtes.“¹⁰⁹

Teadustöö poolelt tegeleti tähelepanuväärselt palju Vene õigusajaloo, eriti selle varase ajastuga, mil Novgorod ja Pihkva ei olnud veel allutatud Moskva suurvürstile. Uluots andis oma aktuaalsete teadusteadadena üles Vene riigi tekkimise ja Novgorodi õiguskorra kujunemise nii 1942. aasta esimesel semestril¹¹⁰ kuni aprilli alguseni kui ka teisel semestril, mis algas 15. aprillil.¹¹¹ Leesment väitis juulis 1942, et temal olevat juba valminud käsikiri „„Russkaja Pravda“ und altlivländisches Recht“.¹¹² Saksakeelsena jäi see artikkel ilmumata, kuid käsikirja erinevad variandid on säilinud.¹¹³ Peale selle avaldas Leesment umbes veerandsada aastat hiljem oma uurimistulemuste kokkuvõtte

¹⁰⁷ Prof. E. Ein õigusteaduskonnale, Tartu, 13. juuli 1942. – RA EAA.2100.13.133, l 144. Mida selle all tuleks mõelda, on omaette küsimus – 1942. aasta esimesel poolel ei olnud okupatsiooniaegne kohtukorraldus veel kaugeltki mitte lõplikult paika saanud. Alles aprillis taastati osaliselt, s.t ilma Riigikohtu kui kõrgeima instantsita Eesti Vabariigi aegne kohtute süsteem, aga nende kõrval tegutsesid ka muud okupatsiooniaja kohtud (Luts-Sootak/Siimets-Gross 2019: 97). Tartu ringkonnakohus alustas tööd mais 1942 (Tartu Ringkonnakohus 1942).

¹⁰⁸ Tartu Ülikooli rektor E. Kant prof. E. Ilusale ja prof. E. Blumfeldtile, 7. juuli 1942; E. Ilus õigusteaduskonna dekaanile, Tartu, 16. juuli 1942. – RA EAA.2100.13.133, l 3, 148.

¹⁰⁹ Prof. J. Uluots härra õigusteaduskonna dekaanile, Tartu, 17. juuli 1942. – RA EAA.2100.13.133, l 148.

¹¹⁰ RA EAA.2100.13.133, l 14: „Praegu käsil kirjutamine (ja lähimal ajal selle jatkamine) pealkirja all: „Lahtisest Vene riigi tekkimisel (Novgorod 9–11 s.)“ ning „Härra Suur Novgorod (Novgorod 12–15 s.)““

¹¹¹ RA EAA.2100.13.133, l 14 ja 148.

¹¹² L. Leesment. Aruanne teadusliku töö kohta, 9. IV – 15. VII 1942, Tartu, 13. juuli 1942. – RA EAA.2100.13.133, l 147.

¹¹³ TÜRK KHO f 93, s 56: Leesment, L. „Russkaja Pravda“ und altlivländisches Recht: artikli 3 varianti. 4. nov. 1940 – 7. sept. 1944.

ajakirjas Nõukogude Õigus (Leesment 1968). Uluotsa ja Leesmendi uurimusi vanemast Vene õigusest saab seostada Saksa ida-poliitikaga, mis muu hulgas sisaldas plaani asustada Novgorodi ja Pihkva piirkonnad venelaste asemel Peipsi-taguste alade eestlaste või vähemasti soomeugrilastega. Novgorodi- ja Pihkvamaa pidid hakkama alluma Eesti kindralkomissariaadile. Teaduslik uurimistöo selle plaani sujuvamaks ettevalmistamiseks algas haridusdirektor Mäe korraldusel juba 1941. aasta lõpul.¹¹⁴ Nagu Eesti ajaloo õpetamisel ülikoolis pidi näitama selle tihedat seost Saksa ajaloo ja kultuuriga juba keskajast, tuli Peipsi-taguste alade hõivamist ette valmistades näidata nende alade varaste õigusallikate tihedat seotust Eesti ala vanemate õigusallikatega. Tagantjärele teame me küll, et Novgorodimaa eestindamisest kui lõppsihiks seatud saksastamise vaheetapist ei saanud asja. Sakslaste plaanidega sobis aga hästi kokku veel üks ettevõtmine, kus ka õigusteaduskonna õppejõud kaasa löid.

Uluotsa initsiatiivil alustas ülikooli teadlaste töörühm 1942. aasta hilissuvel väliuuringuid Ingerimaal ja mujal soomeugrilaste, eelkõige vadjalaste aladel teispool Peipsit (Rahi-Tamm/Kuusik 2017: 111¹¹⁵; Kalling/Tammiksaar 2021: 47–49). Uluots väitis, et need kohapealsed uurimistööd on vajalikud, kontrollimaks „mõningaid andmeid ja seoses sellega vaateid, mis minul sealse õiguskorra ja rahvuslike vahetõrgete arengu kohta on kujunenud. Pean tunnistama, et minu vaated /.../¹¹⁶ 9–11 s[aj]. suhtes mitte vähesel määral erinevad senistest vaateist ja seepärast

¹¹⁴ Selle projekti teadusliku poole ja Tartu Ülikooli rolli kohta üldisemalt vt Kalling/Tammiksaar 2021: 47–49. Eesti Omavalitsuse juht Hjalmar Mäe osutas vajadusele toetada ja kaitsta Peipsi-taguseid eestlasi ka oma pidukõnes Eesti „vabastamise“ aastapäevaaktusel 1942. aasta oktoobris. Seejuures osutas ta ühele keskaegsele dokumendile Pihkvast, „mille alles hiljuti leidis professor Uluots“. Dokumendis „Pihkva eestlased kaebavad, et venelaste röövretkede tulemuseks on olnud see, et kõik kesklinna elanikud on viidud Venemaale surema ja järele on jäänud ainult vähesed eestlased äärelinnades“. (Mäe 1942) Kas keskaegse Pihkva kujutamine peaaegu läbinisti eesti linnana oli Uluotsa vaade või Mäe edasiarendus, võib siinkohal lahtiseks jääda.

¹¹⁵ Rahi-Tamm/Kuusik 2017: 104 on viited ka varasemale kirjandusele neist teadusekspeditsioonidest ja järgnenud eestlaste evakueerimisest Loode-Venemaalt Eestisse.

¹¹⁶ Ma ei suuda dešifreerida üht sõna Uluotsa käsitsi kirjutatud dokumendis.

kontrollimine ja veel kord kontrollimine vältimatu.¹¹⁷ Kuidas pidi väliekspeditsioon eestlaste või teiste soome-ugri rahvaste asualadele aitama kontrollida vaateid Novgorodi varase ajaloo kohta, ei ole Uluots oma aruandes selgitanud. Marandi mainis oma mälestustes Uluotsa lennukaid hüpoteese Peipsi-taguste tšuudide õigusajaloo kohta.¹¹⁸ Ka Kant on lühidalt kirjeldanud Uluotsa ideid Tšuudimaa või Uluotsa kombel öeldes „Sudumaa“ varasemast ajaloost ning seostanud nendega 1942. ja 1943. aasta sõjasuvedel toimunud ekspeditsioone Peipsi-tagustele aladele (Kant 1945: 41 jj). Et eesti asundused ja eestlased või üldse „eesti sugu rahvad“¹¹⁹ teispool Peipsit olid Uluotsale olulised, tuli ju selgesti välja ka tema tervitusartiklist ülikooli taasavamise puhul, mida eespool tsiteerisin. Kui 1943. aasta septembris lõpetati pidulikult Venemaa eesti õpetajate kahepäevane kursused Tartu õpetajate seminaris, oli aktusekülaliste seas ainsa ülikooli professorina ka Jüri Uluots (See on 1943).

Peipsi-taguste alade eesti asunduste interdistsiplinaarses uurimiserühmas¹²⁰ osales 1943. aastal õigusteaduskonnast Uluotsa juhendatav Ilmar Arens.¹²¹ Pilt, mis uurijaile avanes, ei olnud kaugeltki

¹¹⁷ Aruanne tööst aug. 1941 – 1. apr. 1942 ning lähem töökava, prof. J. Uluots, Tartu, 8. aprill 1942. – RA EAA.2100.13.133, l 15.

¹¹⁸ R. Marandi P. Järvelaiule, Uppsala, 15. detsember 1993. – TÜRK KHO f 55 n 5 s 15, l 3.

¹¹⁹ Uluots nimetas soomeugrilasi „ugrofennideks“ või ka „eesti sugu rahvasteks“ juba varemgi, oma loengutes Eestimaa õiguse ajaloo kohta (Uluots 1938: 33–61 jm).

¹²⁰ Selle koosseisu ja töö kohta 1943. aastal vt Rahi-Tamm/Kuusik 2017: 112. Arensi mälestustes on samuti pikemalt juttu nii 1943. aasta kevadisest uurimisretkest kui ka eestlaste evakueerimise korraldamisest 1943. aasta lõpul, millest tal tuli samuti osa võtta (Arens 1992: 2298 jj, 2308 jj).

¹²¹ Tema enda väitel viibis ta Venemaal Peipsi-tagustes eesti asundustes 1943. aasta 30. aprillist kuni 13. septembrini ning pärast seda veel umbes nädalatel täiendavatel sõitudel Oudovasse, Pihkvasse ja Gatšinasse seoses eestlaste evakueerimisega kodumaale. Novembris käis ta veel Riias Läti Riigiarhiivis täiendavalt uurimas Baltikumist väljarändamise problemaatikat. Seejärel olevat ta 15. maini 1944 tegelenud teadusliku aruande koostamisega oma uurimistulemustest. Ilmar Arens Tartu Ülikooli Õigusteaduskonna dekaanile, Tallinn, 31. mai 1944. – RA EAA.2100.15.20, l 19, 21. Arens mainib ka oma 1943. aasta II semestri kohta esitatud aruandes, et avaldas juba 1943. aastal Eestist väljarändamise ja eesti asunduste kohta ajalehtedes 11 artiklit. 1944. aasta I semestri vältel olevat ilmunud veel 5 kirjutist. Ilmselt ei ole sinse artikli bibliograafia tema publikatsioonide kohta siiski täielik.

rõõmustav¹²², aga ka mitte päris lootusetu: „Peipsi ümbruse rajoonides on üldpilt igal pool ühtlane – peaaegu kõik eesti mehed on küüditatud või arreteeritud alates 1937/38. aastast. Nii näiteks on Tshernova asundusest küüditatud või arreteeritud 105 mehe hulgas olnud ainult 8 venelast. /.../ Talutöö on jäänud eranditult naiste hooleks. Asundused on segi paisatud. Kuid võib öelda, et eestlased on ülekäinud sõja tallermaal üldiselt siiski kiiresti oma majanduslikku olukorda parandanud. Endine kolhoosimaa on juba kohe pärast sõjavankri eemaleveeremist muudetud taas eraomandiks. Samuti on kasvanud koduloomade hulk. Kui varem oli kusagil külas üks pikk ja peenike, suure peaga, seamoodi olevus, võib nüüd seevastu leida juba nii mõneski talus sigu, lambaid ja mõnel ka lehma.“ (Venemaa eestlaste 1943¹²³)

Juba sõja ajal realiseeris Arens ekspeditsioonidel kogutud materjali auhinnatões „Materjale Eesti asustustest Peipsi taga“ (Arens 1943a), mille kolm lisa sisaldavad ka peaaegu 600 lehekülje jagu küsitluslehti ning pakuvad endiselt väärtuslikku empiirilist materjali.¹²⁴ Vötskova asundusest avaldas Arens 1943. aasta oktoobris Postimehes kaheosalise artikli (Arens 1943c). Niisamuti ilmus Samolva eestlaste kohta üks pikem artikkel Eesti Sõnas ja üks lühem Järva Teatajas (Arens 1943d; Arens 1944a). Kui Arens oli juba eksiilis, avaldas ta samal teemal veel pikema saksakeelse uurimuse (Arens 1952). Samolva eestlaste kuningalegendist ilmus tal ka üks rootsikeelne artikkel Kaarel Pusta mälestuskogumikus (Arens 1965a). Ajakirjas Tulimuld andis Arens ülevaate eestlaste väljarändamisest Peipsi taha enne Esimest maailmasõda

¹²² Ilmar Arens on oma mälestustes isegi ilmastikuolud arvanud sealse kandi mahajäämuse hulka, ilmselt muigega: „Et seal Peipsi taga oli aeg ja kõik muu mahajäänud kui Eestis, ilmes juba asjaolust, et Tartu päikesepaistelisest kevadest saabusime lumisesse ja kõledasse talve.“ (Arens 1992: 2298)

¹²³ Artikli juures on ka foto Feliks Oinasest ja Ilmar Arensist koos neid saatva SD ametnikuga ratastel. Vt viiteid teistelegi ajalehekajastustele tollastest ekspeditsioonidest Rahi-Tamm/Kuusik 2017: 112.

¹²⁴ Rahi-Tamm/Kuusik 2017 on küll läbi töötanud suurel hulgal arhiivimaterjali oma uurimuses Peipsi-taguste eestlaste ja eesti asunduste registreerimisest ning ümberasustamisest Eestisse, kuid just neid Arensi küsitluslehti ega ka tema auhinnatööd ei ole nad kasutanud. Igatahes leiab nende artiklist viited ka teiste autorite kirjutistele eestlaste varasemast väljarändest, nende saatusest Venemaal ja Eestisse asustamisest Saksa okupatsiooni ajal.

(Arens 1951). Samuti kirjutas Arens Peipsi-tagusest eestlusest ja selle hävitamisest nõukogude ajal koguteoses „Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas“ (Arens 1958). Sellesama 1943. aastal kogutud materjali pinnalt kasvas välja ka üks Arensi mahukamaid publikatsioone, kolmeköiteline ülevaade eestlaste kolonisatsioonist Peipsi taha ning nende rõhumisest tsaarivõimu ja nõukogude režiimi poolt ajavahe-
mikus 1861–1941 (Arens 1964/ 1967/ 1971). Esialgu oli see mõeldud kaitsta doktoritööna Heidelbergi ülikooli juures, kuhu Arens jõudis 1944. aasta novembris. Liitlased vallutasid aga Heidelbergi enne seda, kui Arens kaitsmiseni jõudis, ning panid ta mõneks ajaks isegi vangi (Arens 1992: 2301 jj). Pärast vabanemist leppis ta oma uue juhendaja Wolfgang Kunkeliga kokku, et kirjutab doktoritööks hoopis laiendatud variandi Tartus kaitstud magistritööst kesk- ja varauusaegse vakuõiguse kohta Eestis (Arens 1946). Selle teema uurimine, mis pidi samuti toimuma Uluotsa juhendamisel, oli tal 1943. aastal Peipsi-taguste asundustega tegelemise tõttu pooleli jäänud (Arens 1992: 2297 jj).

Ehkki Arens jätkas hiljemgi Eesti varasema õigusajaloo uurimist ja sel teemal publitseerimist, püsis Peipsi-taguste eestlaste temaatika tema loomingus veel pikalt. Vaimse kultuuri allasurumisest nõukogude võimu poolt sõdadevahelisel ajal ilmus eraldi artikkel soveto-
loogia ajakirjas (Arens 1963). Ka selle teemaga oli ta alustanud juba sõja ajal Eestis, kui Postimehes ilmus tema artikkel eestlaste usuli-
sest tagakiusamisest bolševike poolt (Arens 1944b). Lisaks ilmus välis-
eesti ajakirjanduses tema arutlus selle üle, miks eestlus üldse Peipsi
taga säilis või miks venestuti (Arens 1960). Üks neid faktoreid, mis
eestlastel oma identiteeti võõral maal aitas hoida, pidi olema reli-
gioosne vaimsus, nagu Arens näitas oma artiklis Johann Kõpu 90.
sünnipäevaks avaldatud koguteoses (Arens 1965b). Seda, miks paljud
eestlased Tartu rahulepingu sõlmimise järel ikkagi oma Venemaa-
kodudesse jäid ega opteerunud, selgitas Arens muu hulgas nõuko-
gude julgeolekuteenistuse valejuttudega, millele tulid lisaks usk
bolševike vähemustesõbralikku poliitikasse ja majanduslikud kaalu-
lused (Arens 1968).

Arens avaldas hiljem rea artikleid 1943. aasta aktsioonidest, nii
Peipsi-taguste eestlaste taasasustamisest Eestisse kui ka teadusli-
kest ekspeditsioonidest nende asualadele teispool Peipsit (Arens 1966;

Arens 1974). Põhjalikum on Ott Kursi toimetatud raamatuke sellest kõigest (Arens 1994). Arens oligi kõigest Tartu Ülikooli õigusteaduskonna liikmetest sel ajal kõige viljakam autor ning tal õnnestus oma sõjaaegseid uurimusi ka pärast sõda kõige tõhusamal moel publitseerimiseks ära kasutada. Eestlaste elusaatus tsaariaegse ümberasumise järel ja revolutsioonilisel nõukogude Venemaal ei olnud siiski teema, mis oleks Saksa okupatsioonivõime ülemäära huvitanud. Neid ekspeditsioone rahastati nimelt Tartu Ülikooli enda erieelarvest, mis tuli ülikooli mõisate majandamisest (Rahi-Tamm/Kuusik 2017: 111).

Kui Arens ja mõneti ka näiteks Leesment suutsid oma sõjaaegseid uurimusi hiljem publikatsioonidena realiseerida, siis ei saa sama väita kõigi tollaste teaduskonna liikmete kohta. Silma torkab see, kuidas riigiõiguse professor Nikolai Maim kirjutas vaid n-ö sahtlisse. Ta kurtis oma 1942. aasta aruandes, et tema alustatud uurimuste viimistlemine avaldamisküpsuks sõltuvat otsustaval määral „materjalide ja kirjanduse saabumisest välismaalt, mis äärmiselt viibib“. Samas väitis ta, et tegeleb siiski päris mitme teema ja küsimuse uurimisega: „1. Kaasaegsete õpetuste kriitiline võrdlus riigist, riigikadumisest ja riigisäilitamisest. 2. Klassiriigi õpetuse dogma riigi väljasuremisest. 3. Suur-Saksa Riigi praegune põhikord. 4. Finantsõiguslikud küsimused. 5. Amtsblatt’is avaldatud aktide nimetuste terminoloogilisest mitmekesisusest¹²⁵.“¹²⁶ Kaubandusõiguse professor Mart Nurk andis 1942. aasta suvel teada, et tegeleb monograafiaga „Täisühing Eesti õiguses“.¹²⁷ Selle avaldamiseni ta igatahes ei jõudnud. Arvata võib, et järgnenud õppeaastal, kui õigusteaduskond jälle täies mahus tegutses, kulus tema aeg vägagi mahuka loenguteksti koostamisele ja siis juba Saksa okupatsioonivõimude tellimustööle Eesti kaubandusõiguse kooskõlastatavusest Saksa omaga.

Samas aruandluslaines 1942. aasta suvel pidid oma tegemistest ülevaate andma ka vanemassistendid. Kriminaalõiguslane Köstner

¹²⁵ Tollaste õigusaktide ja neid avaldanud organite mitmekesisusest vt ka Maripuu 2012: 224–232.

¹²⁶ N. Maim. Aruanne teadusliku tegevuse kohta 9. IV – 15. VII. 42, Tartu, 13. juuli 1942. – RA EAA.2100.13.133, l 145.

¹²⁷ M. Nurk Tartu Ülikooli õigusteaduskonna eksamite üldkorraldajale, Tartu, 13. juuli 1942. – RA EAA.2100.13.133, l 146p.

tegeles doktorieksamiteks valmistumisega, aga osales ka sõnastiku koostamisel.¹²⁸ Perandi, kes juba oli doktor ja kellest sai aasta hiljem haldusõiguse ja -protsessi professor¹²⁹, andis teada, et tal on „käsil uurimus eesti asunduste kohta möödunud sajandi lõpul ja käesoleva sajandi alul Peipsitagusel alal, mis peab ilmuma vastavas koguteoses. Peale selle olen avaldanud üksikuid kirjutisi „Postimehes““.¹³⁰ Perandi paistab õigusteaduskonna õppejõudude seas tõepoolest sellega silma, et avaldas ajalehes päris mitu artiklit, osalt pigem päevakajaliselt arutledes (Perandi 1942a), osalt lahates muu hulgas ka riigiõiguslikult olulist temaatikat nagu üksikisiku ja riigi vahekord või demokraatia allakäik Euroopas (Perandi 1942b; Perandi 1942c). Perandi näitas end kindlameelse Vene-vastasena, aga vastustas ka Eesti poliitikute ja vabariigiaegsete otsustajate Briti orientatsiooni – pärast Briti välisministri Edeni kokkulepet Staliniga olevat selge, et valides Briti poole, pidi Eesti rahvas sattuma hoopis Venemaa meelevalda (Perandi 1942a: 1). Arens ja Perandi saatsid oma kaastöid ajalehtedele kõrvalseisjaina, seevastu professor Mart Nurk jätkas ka Saksa okupatsiooni ajal Postimehe välispäevauudiste toimetajana (Prof. dr. jur. M. Nurk 1942).

Kui 1941. ja veel 1942. aastalgi kurtsid õigusteaduskonna õppejõud pigem uurimisvõimaluste puudulikkuse üle, siis edaspidi kujunesid need Saksa okupatsiooni ajal paremaks kui eales varem või hiljem. Vähemalt osale õppejõududest ja vähemalt rahaliselt. Stalingradi lahingu kaotamise järel sai sakslastegi olulisimaks vaenlaseks bolševism. 1943. aasta kevadel kuulutas propagandaminister Joseph Goebbels välja totaalse sõja bolševismi vastu. Selles pidi osalema ka teadus. Tollase ametliku kõnepruugi järgi oli tegemist idaalade teaduse sõjapanusega (*Kriegseinsatz der Wissenschaft Ostland*). Tartu Ülikoolis kuulutati see kampaania välja suurejooneliselt korraldatud ja kogu ülikooli haaranud akadeemilisel päeval 15. aprillil 1943 (Eesti teadus

¹²⁸ E. Köstner õigusteaduskonna dekaanile, 11. juuli 1942. – RA EAA.2100.13.133, l 152.

¹²⁹ Tartu Ülikooli õigusteaduskond rektorile, 31. mai 1943. – RA EAA.2100.13.134, l 4.

¹³⁰ A. Perandi õigusteaduskonna dekaanile, 14. juuli 1942. – RA EAA.2100.13.133, l 153.

1943). Teaduse rakendamine sõja teenistusse toimus dr Stegmann von Pritzwaldi sõnutsi maailmavaateliselt lähtealusel kahele natsionaalsotsialismi silmis vaenulikule tendentsile vastanduvalt: „teaduse liberalistliku killustamise maailma ja teaduse enamliku mateeria-ülistuse vastu. /.../ Rakendatuna käesolevas olukorras, tähendab see: võitlus individuaalsuse vastu uurimisel toimub hädavajalikkusega, lähtudes ühiskonnast ja nimelt kõigi sõja- ning hädaaegades loova parooli alusel: koonduda, ühte hoida, püsida koos! /.../ Tööühisuses kujunevad kolleegid kamraadideks. Seega on saavutatud uurimise ühine rütm eluga väljaspool teadust, mis alati on olnud vaimse arengu ja ideederohkuse jõuallikaks.“ (Riigiministri esindaja 1943) Liberalistliku killustatud teaduse vastustamine näitas selgesti natsionaalsotsialismile iseloomulikku individualismivastasust. Ometi kuulutas idaalade riigiministri esindaja selleks hetkeks välja valitud sõjapanuse-teemad predikaadiga A (sõjaliselt tähtis) välja mitte uurimisgruppide või instituutide, vaid üksikute uurijate kaupa. 1943. aasta 15. aprillil välja kuulutatud 18 teemast olid 16 põllumajanduse, arsti- ja rohuteaduse vallast. Humanitaar- ja sotsiaalteaduste senised uurimisteemad liigitusid nähtavasti suuremalt jaolt alamatesse kategooriatesse: B – tähtis sõjajärgses ülesehituses; C – tähtis põhiuurimuslikult. Neis peeti uurimistöö jätkamist siiski veel vajalikuks. Seevastu D-kategooria uurimused tuli sõja ajaks sootuks katkestada või nagu Stegmann von Pritzwald seda ladina vanasõnaga väljendas: *Inter arma tacent musae* (Riigiministri esindaja 1943).

Ainsad A-kategooria teemad väljaspool loodus- ja arstiteadusi olid õigusteadlaste omad. Sedakorda aktusel esireas istunud Jüri Uluotsa¹³¹ teema „Tartu ülikooli ajalugu enamlaste valitsusajal 1940/41“ oli küll esitatud alajaotuses „Ajalugu“. Õigusteaduseks liigitus „Sõja mõjud riikide-vahelistele lepingutele“, millega tegeles parasjagu stipendiaadina Heidelbergis viibinud Richard Ränk. Peipsi-taguste alade eestlaste asunduste ja asutuste uurimine kuulus kategooriasse B ja pidi nüüd siis saama ka Saksa võimude rahastuse. Kui kaugele jõudsid Uluots või Ränk oma A-teemade uurimisega, on raske öelda. Rektor Kant on 1944. aasta 22. jaanuaril

¹³¹ Vt fotosid Postimehes (Eesti teadus 1943).

saatnud Tallinnasse kindralkomissariaati Uluotsa 1941. aastal koostatud ülevaate bolševike valitsemisajast Eestis 1940–41 ja öelnud sinna juurde, et ülevaade Tartu ülikoolist kommunistide valitsemisajal ei ole veel valmis, kuid peaks jõudma lähiajal lõpule.¹³² Teadlastel oli võimalik ka pärast pidulikku aktust oma uurimisteemadele toetust taotleda. Õigusteadusteadlased olid siingi võrdlemisi edukad. Näiteks esitas Nikolai Maim 14. mail 1943 taotluse teemale „Eesti ja NSVL vahelisi riigiõiguslikke suhteid aastatel 1940–1941“. Idaalade riigikomissariaadi teadusnõukogu pooldas teema rahastamist selle „aktuaalse propagandistliku tähenduse tõttu“. Teadusnõukogu sisedokumendi järgi oodati siit koguni „suurepärasest materjali propaganda jaoks“. Nii sai taotlus juba 17. juulil positiivse vastuse. Teemat otsustati rahastada 780 riigimargaga, millest kõigepealt pidi kuludokumentide alusel välja makstama 300. Kulud pidid jagunema järgmiselt: ära kirjad õigusaktidest 50, materjalide kogumine 150, tehniline abijõud 500, Tallinna-lähetused 50, bürooarbeit 30 riigimarka. Lisaks Maimile endale pidid projekti olema kaasatud ka Artur Mägi ja Edgar Talvik.¹³³ 1935. aastal riigiõigusliku väitekirjaga¹³⁴ magistriraadi saanud Mägi oli sel ajal põhitöökohaga Eesti Omavalitsuse majandusdirektooriumi juriidiline peanõunik. Ka Talviku 1940. aasta magistritöö oli olnud riigiõigusest: Vabariigi Presidendi institutsioonist tollal kehtinud 1937. aasta põhiseaduse järgi (Talvik 1940). 1943. aasta 1. novembril esitatud aruanne näitab, et vähemalt sinnani ei olnud veel õnnestunud kaasata suurima kuuallika katet – tehnilist assistenti, kes oleks tegelenud arhiivimaterjalide kogumise ja ümberkirjutamisega. Projektist, mille olevat võtnud endale ülesandeks riigi- ja rahvusvahelise õiguse instituut, anti teada ka ajalehes (Alustatakse 1943). Kuna arvati, et kohalike asutuste või isegi üksikisikute käes võib olla muidu teadmata jäänud dokumente vms, pöörduiti laiemale publikule poole. Oodatud olid teated igasugustest kohaliku

¹³² Der Rektor der Universität Dorpat, Edgar Kant, an das Generalkommissariat in Reval, Abt. I Kulturpolitik. – RA EAA.2100.15.65, l 97.

¹³³ Kõik andmed Maimi projekti kohta on pärit Saksa föderaalarhiivi (Bundesarchiv, Berlin) materjalidest: BA R90/64. Toimik on pagineerimata. Tänan Erki Tammiksaart võimaluse eest kasutada tema tehtud koopiat.

¹³⁴ Suveräänsuse probleemist Hans Kelseni õpetuses (Mägi 1935).

elu sündmustest ja juhtumeist, „mis pakuksid nõukogude aja kohta midagi iseloomulikku, huvitavat või ajakohast“. Ennekõike paluti siiski teateid ja materjale Riigivolikogu valimistest 1940. aasta juulis, kohalike nõukogude moodustamisest valdades, linnades ja maakondades, valimistest NSVL Ülemnõukokku 1941. aasta jaanuaris, rahva-kohtute sisseseadmisest, kohaliku rahva osavõtust neist sündmustest ja osavõtmise motiividest, rahva suhtumisest Eesti astumisse Nõukogude Liitu ja ENSV väljakuulutamisse (Alustatakse 1943). Kas ja kuidas sellele üleskutsele reageeriti, ei oska ma uurimise praeguses seisus vastata.

Ma ei ole näinud ka mingeid allikaid selle kohta, et Maim oleks oma (töögrupi) uurimistulemused Saksa võimudele esitanud. Küll aga on säilinud tema kolmeosaline eestikeelne käsikiri: „Rahvaste enesemääramise õigus“ (46 lk)¹³⁵, „Rahvusküsimus NSV Liidus“ (28 lk)¹³⁶ ning „ENSV ja NSVL“ (32 lk)¹³⁷. Tartu Ülikooli raamatukogu käsikirjade osakonnas on esimene ja kolmas osa liigitatud ekslikult loengute alustekstiks. Ilmselt on segadusse ajanud Maimi komme ka oma muude käsikirjade servale üles tähendada kuupäevi, mil ta neid kirjutas. Tegelikult eristab neid käsikirju Maimi loengute alustekstidest kasvõi asjaolu, et siin on nüüd ka joonealused viited, mida loengutekstides ei kohta. Peale sisulise ja kuupäevalise järgnevuse näitab nende käsikirjade kokkukuulumist ka viimase osa viimasel lehel olev punase pliatsiga liitmistehe „46 + 28 + 32 = 106“. Nagu pole selge uurimistulemuste edastamine Saksa võimudele, nii ei ole selge ka see, kas Maimi uurimusest pidi ehk saama osa Eesti Omavalitsuse tellitud koguteosest „Eesti ja Vene“, mille koostamiseks olevat Rahvakasvatuse Peavalitsus eraldanud Tartu Ülikooli rektorile 1944. aasta märtsis tervenisti 15 000 riigimarka (Nurmis 2013: 910).

Lisaks juba nimetatule jõudis õigusteaduskonda veel üks A-kategooria teema: professor Mart Nurk pidi uurima Eestis kehtiva

¹³⁵ TÜRKH KHO f 88 n 2 s 29: Maim, N. Rahvaste enesemääramise õigus. Loengud Tartu Ülikoolis. 29. nov. – 31. det. 1943.

¹³⁶ TÜRKH KHO f 88 n 2 s 32: Maim, N. Rahvusküsimus NSV Liidus. 20. veebr. – 15. märts 1944.

¹³⁷ TÜRKH KHO f 88 n 2 s 32: Maim, N. ENSV ja NSVL. Loengud Tartu Ülikoolis 17. märts – 17. aprill 1944.

kaubandusõiguse ühtlustamisvõimalusi Saksa kaubandusõigusega. Veel enne teaduse sõjapanuse kampaaniat oli Nurk taotlenud Eesti Omavalitsuse haridusministeeriumilt kaheks kuuks reisistipendiumit kaubandusõiguslikuks uurimistöoks Saksamaal: Münchenis, Königsbergis ja Viinis.¹³⁸ Sõjapanuse kampaania raames taotles ta ise kõigepealt küll toetust teemale sõjamajanduse mõjust kaubandussuhetele Eestis, pidi aga idaalade riigikomissariaadi soovil välja töötama ettepanekud Eesti kaubandusõiguse lähendamiseks Saksa kaubandusõigusele.¹³⁹ Kurt Stegmann von Pritzwald teadusnõukogust tekitas oma tellimusega kõigepealt mõningase segaduse, kirjutades ise, et kaubandusõiguse ühtlustamise teema oleks kategooriast B ja et sarnased uurimused Läti ja Leedu õiguse ühtlustamisvõimalustest kavatsetakse tellida ka Riia ja Vilniuse ülikoolilt. Kui siis õigusteaduskonna dekaan Uluots andis vastuse, et professor Nurk on valmis oma teemat muutma ja tegelema tellitud B-kategooria uurimusega, teatas Stegmann von Pritzwald, et tema pidas silmas ikka A-kategooriat. Rahastust sai see A-teema siiski vähem kui Maimi oma – kaubandusõiguse ühtlustamisvõimalusi pidi saama uurida 369 riigimarga eest (50 tõlkeks eesti keelest saksa keelde, 60 büroomaterjalideks, 100 esimeseks kirjanduse ja alusmaterjalide muretsemiseks ning teist sama palju järgnevalt vaja mineva materjali jaoks, 59 seitsmepäevaseks lähetuseks Tallinna). Ka Mart Nurk taotles assistendi¹⁴⁰ palkamist, kuid seda kulu ei tahtnud sakslased lubada. Tundub, et Nurk ei jõudnud oma uurimusega niigi kaugemale kui Maim enda omaga. Tema isikuarhiivis Tartu Ülikooli raamatukogus ei ole isegi eestikeelset uurimistulemusi kokku võtvat käsikirja, on ainult tööplaan sellest, kuidas tuleks uurimisülesanne täita ja millisteks osadeks see peaks

¹³⁸ Tartu Ülikooli rektor Haridusdirektooriumi Haridusosakonna juhataja abile Dr. J. Vasarale, Tartu, 7. mai 1942. – RA EAA.2100.15.73, l 9.

¹³⁹ Lisaks Saksa föderaalariivi toimikule BA R90-164 on Mart Nurga uurimisteamaga seotud kirjavahetus ja dokumendid kättesaadavad ka Tartu Ülikooli raamatukogus. TÜRK KHO f 177, s 2: M. Nurga kirjavahetus Saksa okupatsiooni võimu esindaja dr. Stegmanniga kaubandusõigusliku teema „In welcher Weise kann eine Angleichung des estnischen Handelsrechts an das deutsche Handelsrecht stattfinden?“ läbitöötamise tingimuste kohta. 15. mai 1943 – 30. september 1943.

¹⁴⁰ Ta väitis, et selleks sobib üksnes diploomitud edasiõppija kaubandusõiguse alal, Endel Pöder. Ametlikes dokumentides kasutati nime Endel-Leonhard Pöder.

jagunema. Küll aga on säilinud tema võrdlustabelid ja neisse kantud ettepanekud selle kohta, mida tuleks Eestis kehtinud kaubandusõiguses muuta.¹⁴¹ Võrdleva õigusajaloo seisukohalt on tegemist igati tänuväärse materjaliga. Peale selle on seal ka ilmselt kõige täielikum nimekiri Eesti kaubandusõiguse kujunemist käsitlenud kirjandusest.

Sakslased ootasid sarnaseid ühtlustamisetpanekuid ka karistusõiguse kohta, kuid ei ole teada, et keegi õigusteaduskonnast oleks selle teema ette võtnud. Richard Ränk taotles ilmselt lisaks juba toetatud A-teemale riikidevahelisest lepingust veel mingi teema jaoks toetust, kuid sai negatiivse vastuse. Niisamuti jäi rahastamata Adolf Perandi taotlus.¹⁴² Niisiis ei saa väita, nagu oleks toetatud kõiki juristide taotlusi, ehkki toetatud teemasid oli siiski tähelepanuväärselt palju nii ülikooli üldises kontekstis kui ka arvestades õigusteadlaste väikest hulka.

Hea rahastus ei tähenda, et õigusteaduskonna õppejõud oleks kuigi palju publitseerinud. Peaaegu kõik nad olid kaasatud eesti-saksa õigussõnastiku koostamisse, aga valmis see ei saanud. Teadustööd õieti ei avaldatudki. Ka 15. aprillil 1943 avatud Tartu Ülikooli uurimistegevuse näitusele oli nii õigus- kui ka majandusteadlastel välja panna vaid „erialalist teaduslikku kirjandust, mis on pärit meie omariikluse ajastust“ (Tartu Ülikool 1943). Üldisel taustal võiks Leo Leesmendi vaevalt 20-leheküljelise „Kihnu ajaloo“ ilmumist 1942. aastal pidada lausa tähtsündmuseks (Leesment 1942c). Ka Leesment tegi oma teose jaoks väliuurimusi ning olevat nendega jätkanud veel sama aasta suvel (Teaduslikke töid 1942). Leesment oli ka ainus õigusteadlane, kes sel ajajärgul avaldas Tartu Ülikooli toimetistes. Lisaks Kihnu ajaloole ilmus talt seal lühike artikkel eestlaste perekonnanimede panemisest pärast talurahva vabastamist 19. sajandil. See artikkel oli arvatavasti kirjutatud juba enne Nõukogude okupatsiooni, sest eraldi tiitellehel on ilmumisaasta 1940 (Leesment 1942b). Ka Uluotsa prantsuskeelne artikkel Eesti riikluse ajaloolistest juurtest, mis ilmus Soome Kirjanduse Seltsi väljaandel 1942. aastal Helsingis,

¹⁴¹ TÜRKHOF 177, s 3–7.

¹⁴² Mõlema kohta on ühine negatiivne rahastamisotsus Saksa föderaalriihi toimikus BA R90-164, kuid kahjuks ei tule sealt välja, mis teemadele nad toetust taotlesid.

oli artikli lõpus leiduva märkuse järgi kirjutatud juba veebruaris 1940 (Uluots 1942d: 14). 1943. aastal ilmus veel sama kirjutise soomekeelne variant (Uluots 1943).

Saksa okupatsiooni ajal oli Leesment „Tartu Ülikooli Toimetuste hooldaja ja toimetaja“ ning kuna teiste erialade teadlased publitseerisid seal võrdlemisi aktiivselt, pidi see talle ka üksjagu koormust andma. Õiguse ja isegi õigusajalooga oli Leesmendi enda seal ilmunud Kihnu ajalugu küll vaid kaudselt seotud. Küll aga olid õigusliku tähendusega peremärgid, mis andsid märku loomade ja asjade kuuluvusest. Kihnu peremärkide kohta avaldas Leesment artikli Postimehes (Leesment 1944b). Seejuures osutas ta saksa õigusteadlase Carl Gustav Homeyeri klassikalisele ülevaatele 1870. aastast, samuti tollase õigusetnograafiateaduse kokkuvõttele Eberhard Künssbergilt 1936. aastast, kuid ei maininud poole sõnagagi, et ka natsionaalsotsialistide aktuaalne teadussuund esivanemate pärandist (*Ahnenerbe*) oli peremärgid oma tähelepanu alla võtnud (vrdl nt Ruppel 1939).

Leesmendi mitmekesiste huvide hulka kuulus ka orientalistika. Sellest vallast avaldas ta Postimehes pikemad artiklid Jaapani ajaloost, malailaste ja Malai kohta ning Hiina kohanimedest (Leesment 1941; Leesment 1942a; Leesment 1944a). Merenduse ajaloo valdkonda kuulus kirjutis esimesest Eesti purjelaevast „Georg“, mis ületas Atlandi 1870. aastal (Leesment 1943).

Et Leesment osales 1941. aasta lahingute ajal aktiivselt Tartus leiduva kultuurivara päästmisel, pidi ta olema kaasautorina tegev ka koguteose „Tartu sõjatules 1941“ koostamisel (Eriteos 1942; Dorpats Schicksal 1942). Sarnaselt paljude muude tollaste ettevõtmistega jäi ka see raamat ilmunuta. Nagu Leesmendi ajaleheartiklite puhul, ei ole ma siingi päris kindel, kas seda üldse teadusliku uurimise alla tuleks liigitada. Sama lugu on veel mõne teise materjalide kogumise ettevõtmisega, millesse Tartu Ülikooli õigusteaduskonna õppejõud olid kaasatud. 1943. aasta augusti lõpus moodustas Rahvuskasvatuse Peavalitsuse juhataja komitee Eesti esimese nõukogude aasta materjalide kogumiseks, mille asutamiskoosolekul osales ka Uluots (Moodustati komitee 1943). Sellest algatusest sai alguse Aktuaalse Ajaloo Peakomitee, mille esimees oli Eesti Omavalitsuse haridusdirektori

abi, majandusajaloo professor Juhan Vasar. Uluots oli algusest peale selle komitee liikmete seas, hiljem ka juhatuses (Aktuaalse ajaloo peakomitee 1944; Kant 2002: 273 komm 50; Nurmis 2015: 900 jj). Uluotsa õpilasest Ilmar Arensist sai 1944. aasta aprillis peakomitee uus sekretär ja töö sisuline korraldaja, kui gestaapo oli vahistanud kahtlase rahvusliku asutuse esimese sekretäri, õigusteaduskonna tudengi Heino Tarmi. Materjali koguti maakondlike alamkomisjonide kaudu. Komitee alamkomisjone olevat mh kasutatud eesti-meelse poliitika ajamiseks ja ühenduse pidamiseks rahvuslikult meeletatud ringkondadega (Kant 2002: 272 jj; Nurmis 2013: 901 jj). Paraku ei õnnestunud kuigi palju kogutud materjalist pealetungiva Punaarmee eest päästa (Arens 1967: 109–111).

1944. aasta veebruari lõpus, kui Saksa ametivõimud ootasid aruannet selle kohta, millise sõjapanuse on Eesti kõrgkoolide teadus andnud aastal 1943 ja milliseks see peaks plaanide järgi kujunema 1944/45. aastaks, ei olnud võimalik vastavat koosolekut kokku kutsuda ei Tartu Ülikoolis ega Tallinna Polütehnilises Instituudis, sest mõlemad olevat oma tegevuse üldmobilisatsiooni tõttu katkestanud.¹⁴³ Võib arvata, et Saksa okupatsioonivõimud ei saanudki ei lõplikke aruandeid teaduse sõjapanuse toetamiseks välja makstud raha kasutamise kohta ega ka sõjapanust ennast, st avaldatud või vähemalt esitatud uurimistulemusi nende toetatud projektidest. Osalt on tollaste uurimuste käsikirju või materjale siiski säilinud ja need pakuvad tänini huvitavat materjali, millest suur osa on veel teaduslikku käibesse jõudmata.

Kokkuvõte

Ehkki Saksa võimudel oli plaan 1943. aastaks Tartus eesti ülikoolist vabaneda ning seda oleks pidanud kas juba siis või hiljem püstitatud eesmärgi järgi pärast sõja võidukat lõppu asendama saksakeelne ja vähemate teaduskondadega *Ostland-Universität*, õnnestus eestikeelne ülikool Tartus siiski säilitada. Sellele aitasid lisaks ülikooli enda püüdlustele kaasa ka Saksa sõjaväevõimud, Eesti Omavalitsus, eesti

¹⁴³ BA R90-164.

sõjaväelased ja Riia ülikooli taasavamine. Õigusteaduskond kuulus küll nende teaduskondade hulka, mis ei tohtinud veel tööd alustada, kui sõjaliselt olulised teaduskonnad said 1942. aasta jaanuarist loa taas õppetööga jätkata. Koos teiste humanitaar- ja sotsiaalteaduste, samuti matemaatika-loodusteaduskonnaga sai õigusteaduskond loa õppetööga jätkata alles 1942. aasta sügiskul. Eksamid toimusid aga juba 1941. aasta lõpust ja teaduskonnal oli 1942. aastal võrdlemisi palju lõpetanuid. Eestimaa õiguse ajaloo professor Jüri Uluots oli ülikoolielus aktiivne ka ajal, kui tegemist oli nn mittetöötava teaduskonnaga. Eesti ühiskonna jaoks oli sel ajal ilmselt ikkagi tähtsam tema positsioon riigipea kohusetäitjana kui Eestimaa õiguse ajaloo professor. Arvatavasti ka talle endale. Ehkki ajalehtedes kasutatud tiitli järgi esines Uluots pelgalt professorina, aimub tema avalikest avaldustest siiski pigem riigijuht.

Alles 1942. aasta lõpukuudel avatud teaduskondade õppeainete valik oleks nn sõjaeriõppekavade tõttu pidanud olema tunduvalt piiratum ja osa aineid lausa välja jääma. Allikad näitavad aga, et 1942. aasta lõpus ja 1943. aastal õpetati peaaegu kõiki aineid, mis olid kuulunud õigusteaduskonna õppekavasse ka varem, enne nõukogude aastat. Õppetöö ja eksamid toimusid isegi neis ainetes, mis olid okupatsioonivõimu ettekirjutuste järgi keelatud. Teaduskraadide kaitsmine ja teadusliku järelkasvu ettevalmistamine pidid ametlikult jääma alles sõjajärgsesse aega. Tegelikuses kaitsti terve rida magistritöid ja vähemalt neli noorteadlast sai ka doktorikraadi kaitsmise loa. Tartus küll ühtki õigusteaduslikku doktorikraadi sel ajal ei kaitstud, kuid Endel Kõstner ja Richard Ränk said juba sõja ajal oma doktorikraadi Saksamaal. Pärast sõda jõudsid Saksamaal doktoritöö kaitsmiseni veel kolm Tartus alustanut: Väino Riismandel, Ilmar Tammelo ja Ilmar Arens.

Uluotsa initsiatiivil ette võetud teaduslikel uurimisretkedel Peipsitagustele aladele osales õigusteaduskonnast aktiivselt tema õpilane Arens, kes oli õigusteadlastest kõige tõhusam oma uurimistulemuste avaldamisel nii sõja ajal kui ka pikka aega pärast sõda. Kui Saksa propagandaministerium kuulutas pärast lüüasaamist Stalingradi lahingus 1943. aastal välja totaalset sõja bolševismi vastu, toetati õigusteaduskonna uurimisteemasid suhteliselt lahkelt. Ehkki nende

projektide tulemusi on publitseeritud pigem vähe, on osa tollaseid uurimusi või kogutud materjalid käsikirjaliselt säilinud ja tänini kasutatavad.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Käsitrad:

- Arens, I. 1943a.** Materjale Eesti asustustest Peipsi taga (auhinnatöö). Tartu (käsitrad TÜ raamatukogus).
- Arens, I. 1946.** Das Wackenrecht und die rechtliche Schichtung der bäuerlichen Bevölkerung im estnischen Kreise Wiek am Anfang des 16. Jahrhunderts. Diss. Heidelberg (kättesaadav Heidelbergi ülikooli ja TLÜ raamatukogudes).
- Eiso, V. 1937.** Politsei pädevus ja raking (diplomitöö). Tartu (käsitrad TÜ raamatukogus).
- Eiso, V. 1941.** Politsei pädevus ja organisatsioon (magistritöö). Tartu (käsitrad TÜ raamatukogus).
- Eliaser, R. 1940.** Halduse administratiivse üldmenetluse õigus (magistritöö). Tartu (käsitrad TÜ raamatukogus).
- Ibius, O. 1943.** Noorsookaitse Saksa ja Eesti õiguse põhjal (auhinnatöö). Tartu (käsitrad TÜ raamatukogus).
- Köstner, E. 1943.** Das Entschädigungsverfahren. Diss. Tübingen (käsitrad TÜ raamatukogus).
- Looring, A. 1939.** Eesti riigi sünd (magistritöö). Tartu (käsitrad TÜ raamatukogus).
- Mägi, A. 1935.** Suveräänsuse probleemist Hans Kelseni õpetuses (magistritöö). Tartu (käsitrad TÜ raamatukogus).
- Mölder, A. 1938.** Kihlus. Võrdlev ajaloolis-dogmaatiline ülevaade (diplomitöö). Tartu (käsitrad TÜ raamatukogus).
- Mölder, A. 1944.** Autoriõiguse olemus ja objekt (magistritöö). Tartu (käsitrad TÜ raamatukogus).
- Nirk, E. 1944.** Realservituudid (diplomitöö). Tartu (käsitrad TÜ raamatukogus).
- Nurmis, K. 2011.** *Das fein geschliffene Glas*: saksa okupatsiooni aegne propaganda organisatsioon Eestis, 1941–1944 (magistritöö). Tartu (käsitrad digitaalarhiivis DIGAR).
- Palamets, H. 1980.** Tartu Ülikool Suure Isamaasõja perioodil (1941–1945). Materjale Tartu Riikliku Ülikooli ajaloost. Tartu (käsitrad TÜ raamatukogus).

- Perandi, A. 1943.** Eesti Omavalitsus. Keskhalduus. Tartu (käsikiri TÜ raamatukogus).
- Poska-Grünthal, V. 1939.** Tööõiguslik noortekaitse (magistritöö). Tartu (käsikiri TÜ raamatukogus).
- Poska-Grünthal, V. 1942.** Kriminaalõiguslik noortekaitse (doktoritöö). Tartu (käsikiri TÜ raamatukogus).
- Reintalu, O. 1942.** Jahiõiguse küsimusi (diplomitöö). Tartu (käsikiri TÜ raamatukogus).
- Riismandel, E. 1942.** Abstraktsed obligatsioonid Balti Eraseaduses (diplomitöö). Tartu (käsikiri TÜ raamatukogus).
- Riismandel, V. 1939.** Normi kehtivus ajas (diplomitöö). Tartu (käsikiri TÜ raamatukogus).
- Riismandel, V. 1943.** Kehtiv käibemaksundusõigus (magistritöö). Jena (käsikiri TÜ raamatukogus).
- Riismandel, V. 1945.** Die Kommunalfinanzen in Estland 1918–1944 unter besonderer Berücksichtigung des Steuerwesens. Diss. Jena (elektrooniline koopia kättesaadav TÜ raamatukogus).
- Ränk, R. 1944.** Gueltigkeit der nichtpolitischen Kollektivverträge in der Kriegszeit. Diss. Heidelberg (käsikiri Heidelbergi ülikooli raamatukogus).
- Talistu, A. 1942.** Saladuste avaldamine: KrS 29. ptk. (diplomitöö). Tartu (käsikiri TÜ raamatukogus).
- Talistu, A. 1943.** Kirjasaladuse kriminaalõiguslik kaitse (magistritöö). Tartu (käsikiri TÜ raamatukogus).
- Talvik, E. 1940.** Vabariigi Presidendi institutsioon (magistritöö). Tartu (käsikiri TÜ raamatukogus).
- Tammelo, I. 1943.** Simuleeritud toimingud ja toimingud *in fraudem creditorum* (diplomitöö). Tartu (käsikiri TÜ raamatukogus).
- Tammelo, I. 1943.** Õigusnorm ja ta struktuur (magistritöö). Puhja (käsikiri TÜ raamatukogus).
- Tohvert, J. 1942.** Vargus kehtivas kriminaalseadustikus (diplomitöö). Tartu (käsikiri TÜ raamatukogus).
- Tohvert, J. 1943.** Vargus kehtivas kriminaalseadustikus, seoses võrdleva ja ajaloolise käsitleusega (magistritöö). Tartu (käsikiri TÜ raamatukogus).

Arhiiviallikad:

Rahvuserhiiv

EAA.2100: Tartu ülikool

TÜRK KHO

f 55: Tartu ülikool

f 84: Koort, Alfred

f 88: Maim, Nikolai

f 93: Leesment, Leo

f 141: Palamets, Hillar

Bundesarchiv, Berlin

R90/64: Der wissenschaftliche Beirat des Reichskommissars für das Ostland, 1943–1944

Kirjandus:

25 aastat 1943. 25 aastat tagasi tehti lõpparve barbaarse idaga. [Vabanduspäeva tähistamisest Tartus piduliku aktusega Vanemuises] – Postimees, 22. veebruar 1943, 4.

Aktuaalse ajaloo peakomitee 1944. Aktuaalse ajaloo peakomitee laiendab tegevust. – Eesti Sõna, 20. juuli 1944, 2.

Alustatakse 1943. Alustatakse teaduslikku uurimist Eesti ja N. Liidu vahelkordadest. – Eesti Sõna, 5. november 1943, 3.

Angelus, O. 1956. Tuhande valitseja maa. Mälestusi Saksa okupatsiooni ajast 1941–1944. Stockholm.

Arens, I. 1943b. Röövretked venelaste ja tatarlaste poolt Pärnu aladele. – Uus Elu, 11. mai 1943, 2.

Arens, I. 1943c. Võtshkova – eestluse kants idas. Ühe eesti asunduse arenguhooni läbi kolmveerand sajandi. – Postimees, 16. oktoober 1943, 3 ja 19. oktoober 1943, 4.

Arens, I. 1943d. Vanim Eesti asundus teispool Peipsit. „Maakolk“ Lämmijärve käärus on Samolva eestlaste põline asukoht. – Eesti Sõna, 10. detsember 1943, 6 ja 11. detsember 1943, 4.

Arens, I. 1944a. Samolva eestlased. Üks vanemaid eesti asustuskomplekse Peipsi taga. – Järva Teataja, 24. veebruar 1944, 3.

Arens, I. 1944b. „Usuvabadus“ Nõukogude Liidus: usulisest tagakiusamisest ja Peipsi-taguste eesti asunduste bolsheviseerimisest. – Postimees, 5. märts 1944, 4.

- Arens, I. 1951.** Eesti „Peipsi-ekspansioon“ kõrgpunkt. – Tulumuld, 5, 371–377.
- Arens, I. 1952.** Die Samolwa-Esten. – Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat = Annales Societatis Litterarum Estonicae in Svecia, 1, 85–103.
- Arens, I. 1958.** Eestluse tekkest Peipsi taga ning ta hävitamisest kommunistliku režiimi ajal 1917–1941. – Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. VI: Surutud vastu sein. Toim. Richard Maasing jt. Stockholm, 113–134.
- Arens, I. 1960.** Miks eestlus säilis või venestus Peipsi tagamaal. – Eesti Päevaleht = Estniska Dagbladet, 16. veebruar 1960, 2.
- Arens, I. 1963.** Die Unterdrückung der Geistigen Kultur der Transpeipus-Esten in der Sowjetunion 1917–1941. – Sowjet Studien, 15, 53–65.
- Arens, I. 1964/1967/1971.** Die estnische Russlandkolonisation im 19. und. 20. Jahrhundert und die Trans-Peipus-Esten unter dem Zaren und Sowjetregime: 1861–1941. 3 kd, Bonn.
- Arens, I. 1965a.** Om en svensk kungalegend från „Lill-Estland“ (Samolva). – Pro Baltica: mélanges dédiés à Kaarel R. Pusta in memoriam. Publ. Jüri G. Poska. Stockholm, 63–77.
- Arens, I. 1965b.** Religioosne vaimsus – Eesti koloniaalühiskondade kandetalana Lähis-Venemaa aladel 1861–1943. – Estonia Christiana: eximio domino Iohanni Kõpp nonaginta annos feliciter explenti discipuli congratulantes dedicaverunt. Holmiae (Stockholm), 227–241.
- Arens, I. 1966.** Eine estnische Umsiedlung im Jahre 1943. – Baltische Hefte, 12, 29–32.
- Arens, I. 1967.** Tõe palge ees. Mälestuskilde. – Tulumuld, 2, 107–111.
- Arens, I. 1968.** Tsheka takistas kuulduste abil eestlaste opteerumist. – Eesti Päevaleht = Estniska Dagbladet, 25. märts 1968, 1–2.
- Arens, I. 1974.** Eine wissenschaftliche Expedition der Tartu Universität für die Erforschung der estnischen Trans-Peipus-Siedlungen in Jahre 1943. – Baltic History. Ed. Arvids Ziedonis, Jr., William L. Winter, Mardi Valgemäe. Columbus, 277–284.
- Arens, I. 1992.** Õigusajaloolase mälestusi. – Akadeemia, 11, 2297–2310.
- Arens, I. 1994.** Peipsitagused eestlased: fakte, dokumente ja mälestuspilte Ida-Peipsimaa uurimusilt 1943–1944. Toim. Ott Kurs. Tartu.

- Blank, M. 1991.** Nationalsozialistische Hochschulpolitik in Riga (1941 bis 1944). Konzeption und Realität eines Bereiches deutscher Besatzungspolitik. Lüneburg.
- Dorpats Schicksal 1942.** Dorpats Schicksal 1942. – Revaler Zeitung, 17. juuli 1942, 4.
- Eesti 1943.** Eesti – eelpostiks Öhtumaa kultuuri kaitsel. – Postimees, 2. detsember 1943, 2.
- Eesti teadus 1943.** Eesti teadus rakendub sõtta. – Postimees, 16. aprill 1943, 1.
- Eksamite tähtpäevad 1942a.** Eksamite tähtpäevad õigusteaduskonnas 1942. a. märtsikuus. – Postimees, 5. märts 1942, 4.
- Eksamite tähtpäevad 1942b.** Eksamite tähtpäevad Tartu ülikooli õigusteaduskonnas. – Eesti Sõna, 14. märts 1942, 4.
- Eksamite tähtpäevad 1944.** Eksamite tähtpäevad õigusteaduskonnas. – Postimees, 11. aprill 1944, 3.
- Eriteos 1942.** Eriteos Tartu sõjapäevadest. Koostamisel kaheköiteline raamat „Tartu sõjatules 1941“. Esimene köide antakse välja käesoleva aasta lõpuks. – Postimees, 14. juuli 1942, 4.
- Frassek, R. 1994.** Weltanschaulich begründete Reformbestrebungen für das juristische Studium in den 30er und 40er Jahren. – Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung, 111, 564–591.
- Hiio, T. 2007.** Saksa okupatsioon 1941–1944: Eesti Omavalitsuse Tartu Ülikool. – Universitas Tartuensis 1632–2007. Koost. Toomas Hiio ja Helmut Piirimäe. Tartu, 435–452.
- Järvelaid, P. 1993.** Ilmar Tammelo (1917–1982). – Ilmar Tammelo varased tööd (1939–1943). Toim. Peeter Järvelaid. Hamburg, 11–30.
- Järvelaid, P. 2015.** Eesti õigusteaduse ja õigushariduse ajalugu. Tallinn.
- Kalling, K./Tammiksaar, E. 2021.** University Science in Tartu under the German Occupation, 1941–1944. – Science, Occupation, War: 1939–1945. Ed. Michal Šimůnek. Prague, 31–55.
- Kangeris, K. 2010.** Schule und Hochschule in den Baltischen Staaten während der nationalsozialistischen Besetzung 1941–1945. – Bildungsgeschichte im Baltikum. Hrsg. Deutschbaltisch-Estnischer Förderverein. Berlin, 147–170.

- Kant, E. 1945.** Jüri Uluots Tartu ülikoolis ja eesti teaduses. – Prof. Jüri Uluotsa mälestusteraamat. Toim. Johannes Klesment, Hanno Kompus ja Edgar Valter Saks. Stockholm, 34–42.
- Kant, E. 1958.** Jüri Uluotsa memorandum Eesti seisundi kohta 29. juulist 1941. – Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. VI: Surutud vastu seina. Toim. Richard Maasing jt. Stockholm, 7–20.
- Kant, E. 2002.** Tartu Ülikooli tegevusest ja võitlusest eesti ülikooli pärast. – Akadeemia, 2, 253–273.
- Karlson, F./Veski, J. V. 1934.** Õigusteaduse sõnastik. Toim. Elmar Ilus. Tartu.
- Kauri, H. 1962.** E. V. Tartu Ülikool okupatsioonide ajal. – Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. X: Võitlus jätkub. Toim. Richard Maasing jt. Stockholm, 45–65.
- Koort A. 1947.** Saksa fašistlik okupatsioon ja Tartu Riiklik Ülikool. – Saksa fašistlik okupatsioon Eestis. Toim. Max Laosson jt. Tallinn, 355–362.
- Kultuuri- ja Kunstikaitse 1942.** Kultuuri- ja Kunstikaitse Komisjon päästis Tartu lahingu ajal hukkumisest palju kultuuri- ja kunstiväärtusi. – Postimees, 25. juuli 1942, 2 ja 3.
- Kunstschatze 1942.** Kunstschatze im Totenkeller. Glückliche Rettung historischer Werte – Schreckentage vor einem Jahr. – Revaler Zeitung, 11. august 1942, 4.
- Leesment, L. 1941.** Jaapani ajaloo iseloomustavaid jooni. – Postimees, 28. detsember 1941, 1.
- Leesment, L. 1942a.** Malailastest ja nende maast. – Postimees, 23. jaanuar 1942, 3.
- Leesment, L. 1942b.** Perekonnanimede panekust talurahva vabastamisel, eriti Saardes: mit einem deutschen Referat: Über die Familiennamen-Gebung bei der Bauernbefreiung in Estland, insbesondere in Saarde (Saara). – Tartu Ülikooli toimetused. B: Humaniora, 49:2, 1–7.
- Leesment, L. 1942c.** Kihnu ajalugu = Geschichte der Insel Kühno (Kihnu). – Tartu Ülikooli toimetused. B: Humaniora, 50:4.
- Leesment, L. 1943.** Mitte 75 aastat, vaid 73 aastat esimese eesti purjelaeva sõidust üle Atlandi. – Postimees, 20. juuli 1943, 3.
- Leesment, L. 1944a.** Nimedest Hiina maakaardil. – Postimees, 19. mai 1944, 4.

- Leesment, L. 1944b.** Mineviku ja oleviku peremärgid, eriti Kihnu saarel. – Postimees, 17. juuni 1944, 6.
- Leesment, L. 1968.** „Russkaja Pravda“ ja Vana-Liivimaa õiguse kokku-puuteid. – Nõukogude Õigus, 6, 340–341.
- Luts-Sootak, M./Siimets-Gross, H. 2019.** Eesti õiguse 100 aastat. Tallinn.
- Lõppeksamite tähtajad 1941.** Lõppeksamite tähtajad Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas nov. – det. 1941. a. – Postimees, 26. november 1941, 4.
- Lõppeksamite tähtajad 1942.** Lõppeksamite tähtajad õigusteadus-konna lõpetajaile (Tähtajad veebruarikuu lõpuni). – Postimees, 6. veebruar 1942, 2.
- Maripuu, M. 2012.** Omavalitsuseta omavalitsused. Halduskorraldus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944 (= Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 26). Tartu.
- Moodustati Komisjon 1941.** Moodustati Kultuuri- ja Kunsti kaitse Komisjon. – Postimees, 19. juuli 1941, 1.
- Moodustati komitee 1943.** Moodustati komitee enamluseaegsete materjalide kogumiseks. – Eesti Sõna, 31. august 1943, 3.
- Mäe, H. 1942.** Meie töotame kaasa kannatada ja võidelda kuni lõpliku võiduni. – Postimees, 23. oktoober 1942, 1 ja 4.
- Myllyniemi, S. 1973.** Die Neuordnung der baltischen Länder 1941–1944. Zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik. Helsinki.
- Nurmis, K. 2013.** *Eesti rahva kannatuste aasta* ja Saksa okupatsioon. – Akadeemia, 5, 892–921.
- Palamets, H. 1982.** Ülikool Suure Isamaasõja aastail (1941–1945). – Tartu Ülikooli ajalugu 1632–1982. III: 1918–1982. Koost. Karl Siilivask ja Hillar Palamets. Tallinn, 169–187.
- Perandi, A. 1942a.** Eesti kultuuriline kuuluvus. – Postimees, 20. veebruar 1942, 1 ja 2.
- Perandi, A. 1942b.** Üksikisiku vabaduste piiramine ühiskondlikus kooselus. – Postimees, 4. november 1942, 4.
- Perandi, A. 1942c.** Demokraatliku riigivormi laostumine. – Postimees, 8. detsember 1942, 2.
- Poska-Grünthal, V. 1975.** See oli Eestis 1919–1944. Stockholm.

- Prof. dr. jur. M. Nurk 1942.** Prof. dr. jur. M. Nurk 50-aastane. – Postimees, 14. juuli 1942, 4.
- Pukk, O. 1945.** Jüri Uluots riigimehena. – Prof. Jüri Uluotsa mälestusteraamat. Toim. Johannes Klesment, Hanno Kompus ja Edgar Valter Saks. Stockholm, 21–33.
- Rahi-Tamm, A./Kuusik, A. 2017.** Tagasi esivanemate maale: eestlaste evakueerimine Loode-Venemaalt 1942–44. – Ajalooline Ajakiri, 1(159), 103–137.
- Ratsarügemendi 1942.** Ratsarügemendi mälestussamba taasavamine Haanjas. – Võrumaa Teataja, 6. juuni 1942, 2.
- Riigiministri esindaja 1943.** Riigiministri esindaja dr. Stegmanni proklamatsioon. – Postimees, 16. aprill 1943, 1.
- Rosenberg, A. 2015.** Die Tagebücher von 1934 bis 1944. Hrsg. und kommentiert von Jürgen Matthäus und Frank Bajohr. Frankfurt am Main.
- Ruppel, K. K. A. 1939.** Die Hausmarke: das Symbol der germanischen Sippe (Deutsches Ahnenerbe. Reihe B: Fachwissenschaftliche Untersuchungen. Abteilung Arbeiten zur Hausmarken und Sippenzeichenforschung 1). Berlin.
- See on 1943.** „See on tõesti väärt kodumaa“. Venemaa eesti õpetajate täienduskursuste pidulik lõpp. – Postimees, 22. september 1943, 3.
- Stegmann, K. 1943.** Die Hochschulen im Ostland zwischen Gestern und Morgen. Riga.
- Tammelo, I. 1993.** Õigusnorm ja ta struktuur. – Ilmar Tammelo varased tööd (1939–1943). Toim. Peeter Järvelaid. Hamburg, 121–204.
- Tartu professorid 1943.** Tartu professorid turbapressi „söötmas“. Ülikooli õppejõud, teenistujad ja üliõpilased Ilmatsalu rabas küteturvast tootmas. Töötingimused mullusega võrreldes märksa paranenud. – Postimees, 9. juuni 1943, 2.
- Tartu Ringkonnakohus 1942.** Tartu Ringkonnakohus alustas kohtuistungeid. – Postimees, 15. mai 1942, 2.
- Tartu Ülikool 1942a.** Tartu Ülikool metsatöödel. – Postimees, 27. veebruar 1942, 2.
- Tartu Ülikool 1942b.** Tartu Ülikool uues tööhoos. Pilk senisele tööle ja edaspidistele ülesannetele. Rektor prof. dr. phil. nat. E. Kant'i jutuaamine „Postimehele“. – Postimees, 9. aprill 1942, 3.

- Tartu Ülikool 1943.** Tartu Ülikool teaduste arendajana: Uurimisalade kiire avardamine, rahvuslike teaduste väljaarendamine ja teedrajavad leiutised teaduste alal iseloomustavad Eesti ülikooli tööd. Täna avati Tartu Ülikooli uurimistegevuse näitus. – Postimees, 15. aprill 1943, 2.
- Tartu ülikooli 1989.** Tartu Ülikooli õigusteaduskonna lõpetanute ja õigusteadust õpetanute nimekiri 1919–1989. Tartu.
- Tartus 1943.** Tartus 177 maja omanikele tagasi. – Postimees, 4. september 1943, 2.
- Teaduslikke töid 1942.** Teaduslikke töid Tartu Ülikooli väljaandel. Ilmumisel üle 15 uudisteose. – Eesti Sõna, 2. oktoober 1942, 6.
- Uluots, J. 1938.** Eestimaa õiguse ajalugu. Konspekt. Koost. Voldemar Muhel. Tartu.
- Uluots, J. 1942a.** Tartu Ülikooli õppetegevuse uuestialgamisel. – Postimees, 29. jaanuar 1942, 1.
- Uluots, J. 1942b.** Eesti saatusvõitlus. Prof. J. Uluotsa kõne Ülikooli aulas. – Postimees, 24. veebruar 1942, 1.
- Uluots, J. 1942c.** Ülikurval aastapäeval. – Postimees, 13. juuni 1942, 1.
- Uluots, J. 1942d.** L'état Estonien du point de vue historique. Helsinki.
- Uluots, J. 1943.** Viron valtio historiallisena luomuksena. – Suomalainen Suomi, 2, 87–94.
- Veerandsada 1943.** Veerandsada. – Postimees, 24. veebruar 1943, 1.
- Venemaa eestlaste 1943.** Venemaa eestlaste elujärge selgitamas. Lühiintervjuu eesti teadusmeestega Oudova-Pihkva maanteel. – Postimees, 22. mai 1943, 3.
- Ülikooli õppejõude 1942.** Ülikooli õppejõude sõitis Saksamaale. – Postimees, 9. september 1942, 3.
- Ülikoolis 1941.** Ülikoolis algavad lõppeksamid. Tartu Ülikooli rektori teadaanne. – Postimees, 10. november 1941, 1.

Õigusaktid:

- Ülikoolide seadus. Antud Riigihoidja poolt dekreedina 24. septembril 1937. – Riigi Teataja 1937, 78, 641.
- Reichsjugendgerichtsgesetz, 11. November 1943 (https://www.dvjj.de/wp-content/uploads/2019/10/reichsjugendgerichtsgesetz_1943.pdf; 1.9.2022).

THE UNIVERSITY OF TARTU FACULTY OF
LAW DURING THE 1941–1944 GERMAN
OCCUPATION OF ESTONIA

Summary

The German authorities were planning to abolish the Estonian university in Tartu by 1943 in order to replace it, either immediately or after the war's victorious end, with the German-speaking Ostland-Universität, with fewer faculties. Nevertheless, it proved to be possible to retain the Estonian university during the German occupation of Estonia. In addition to the efforts of the university itself, this was facilitated by those of the German military authorities, the Estonian Self-Administration, Estonian servicemen, and the reopening of the university in Riga. The Faculty of Law was nevertheless not one of the militarily significant faculties that were allowed to restart their activities in February 1942. Together with other humanities and social sciences faculties, as well as at the Faculty of Mathematics and Natural Sciences, the Faculty of Law was given permission to resume teaching only from late autumn 1942. Nevertheless, examinations were held from the end of 1941 onwards, and the faculty had relatively many graduates in 1942. Jüri Uluots, professor of the History of Estonian Law at the faculty, was active in university life at a time when the faculty was officially dormant. For the Estonian society, however, Uluots was certainly more important in his capacity as the temporary head of state. This is probably also how he felt about himself. Even though he spoke officially as a professor, his public speeches gave more of an impression of coming from a head of state.

The choice of subjects taught at the faculties that were reopened towards the end of 1942 should have been much curtailed by the so-called 'special wartime curricula', and some subjects excluded altogether. Nevertheless, the sources show that almost all the same subjects were in fact taught in late 1942 and in 1943 that were part of the law diet earlier, before the year of Soviet occupation, 1940–1941. Teaching and examinations took place even in those subjects that

were supposedly forbidden according to the regulations. Defences of research degrees and all training of the new generation of scholars was officially meant to be left to the post-war period. But in fact, quite many Master's degrees (at that time the first scientific degree) were defended and at least four young scholars were granted permission to defend doctoral degrees. None of them defended in Tartu, but Endel Kõstner and Richard Ränk received their doctorates in Germany during the war. After the war, three more scholars who had started in Tartu, Väino Riismandel, Ilmar Tammelo and Ilmar Arens, received their doctorates.

Arens was also actively involved in scientific expeditions to areas on the other side of Lake Peipus that were organised on the initiative of Uluots, and was the most active legal scholar in terms of publication both during the war and for a long time afterwards. From the point when the German Ministry of Propaganda declared total war against Bolshevism after the defeat at the Battle of Stalingrad, research topics at Faculty of Law were supported comparatively well. Even though the research findings rarely made it to publication, at least some of the results and collected materials have been preserved and are still usable today.